

Zijn In de samen leving

Nieuwe plekken van betekenis,
verzet en perspectief

WARD HUETINK | LIA HOL | ELLEN KLAVER

Zin In de samen leving

Nieuwe plekken van betekenis,
verzet en perspectief

WARD HUETINK | LIA HOL | ELLEN KLAVER

Voorwoord

Vrijzinnigen Nederland, een levensbeschouwelijke vereniging met sfeervolle kapellen in het land, verbindt mensen die inspiratie en zingeving willen delen. De vorm waarin dat gebeurt, is vanaf de oprichting, honderdvijftig jaar geleden, telkens aangepast aan de omstandigheden en de tijdgeest. Nog altijd werken veel vrijwilligers met toewijding aan het in stand houden en verder ontwikkelen van hun gemeenschap. Maar het lukt in deze tijd vaak niet meer om mensen te vinden die bestuurstaken willen vervullen. Veel lokale gemeenschappen zien zich om die reden genoodzaakt hun vereniging op te heffen en hun kapellen te verkopen. Dat gaat ze aan het hart. Er verdwijnt een plek waar ze elkaar kunnen ontmoeten, zich kunnen bezinnen en zich laten inspireren bij het zoeken naar zin en betekenis in het leven. Tegelijkertijd groeit de nood in de samenleving: eenzaamheid, burn-out en maatschappelijke crises nemen toe. Het zijn problemen die niet alleen sociaal of maatschappelijk van aard zijn, maar ook raken aan existentiële vragen en levensvragen. Vrijzinnigen Nederland zoekt nu opnieuw naar vormen en manieren om hierin van betekenis te zijn.

De zoektocht van Vrijzinnigen Nederland staat niet op zichzelf. Veel organisaties die tot voor kort de ruggengraat hebben gevormd van onze samenleving staan onder druk. Politieke partijen, vakbonden, kerken en levensbeschouwelijke organisaties, maar ook andere maatschappelijke verbanden, clubs en verenigingen kampen met een afname van verbindend vermogen. En waar hechte gemeenschappen gewend zijn om samen aan de slag te gaan – te zorgen voor een

buurvrouw, samen de stoep sneeuwvrij maken of het onderhouden van een buurthuis of kerk – worden dit soort activiteiten steeds vaker overgelaten aan de markt of de staat, met de bijbehorende regelgeving en de logica's van rendement en *efficiency*. Dat gaat ten koste van onderlinge verbondenheid en vertrouwen, sociaal kapitaal en zingeving. Juist in dit soort gezamenlijke, menselijke activiteiten ervaren mensen dat ze erbij horen, dat ze ertoe doen en dat ze samen betekenisvolle dingen kunnen doen. Hier ontwikkelen ze talenten en sociale vermogens. Ze oefenen zich in verantwoordelijkheid, generositeit, empathie en het overstijgen van eigenbelang. Die gezamenlijke taken zorgen ervoor dat mensen elkaar ontmoeten en bijstaan. Ze zijn, kortom, noodzakelijk voor een vitale samenleving.

Gelukkig gaan er op allerlei nieuwe plekken weer mensen samen aan de slag. Zij wachten niet langer tot iemand de grote problemen van deze tijd voor hen oplost en ontwikkelen op geheel eigen wijze nieuwe vormen van samenzijn en gemeenschap. Deze nieuwe initiatieven vind je in wijken en buurten, rond zorg, wonen, levensvragen, ecologie en landbouw, ofwel: in ieder levensdomein. Om het belang en de werking van deze initiatieven beter te begrijpen, startte Vrijzinnigen Nederland samen met Socires het programma Structuren van Zingeving.

Wij richtten in 2024 ons vizier actief op tien van deze nieuwe plekken. Wat gebeurt daar eigenlijk, waarom zijn deze plekken aantrekkelijk voor mensen, wat bezielt de initiatiefnemers? We zochten de initiatieven op en namen deel aan

activiteiten om te ervaren wat er gebeurt, vanuit het vermoeden dat dat iets bijzonders is. Het zijn niet alleen ontmoetingsplekken, maar ook plekken waar maatschappelijke en persoonlijke transformatie plaatsvindt. Plekken waar zin ontstaat: het gevoel zinvol bezig te zijn én de zin om iets bij te dragen.

In het kader van ons onderzoek spraken we ook met een aantal denkers met verschillende achtergronden. Dat deden we allereerst om beter te begrijpen wat er met ons en onze samenleving aan de hand is. Daarnaast probeerden we met hen te duiden wat de tien nieuwe initiatieven laten zien. Deze publicatie is een bundeling van dit onderzoek.

Lia Hol

Vrijzinnigen Nederland

Ward Huetink

Socires

Ellen Klaver

Socires

Leeswijzer

In het eerste deel vindt u drie gesprekken waarin enkele denkers hun visie geven op zin en gemeenschap in onze tijd. In het daaropvolgende deel geven we tien initiatieven weer die een bijzondere, verbindende werking lijken te hebben. Om de bijzondere werking van deze initiatieven te zien, vragen we u om uw oordeel een moment op te schorten en met een open blik en open hart te luisteren. In onze korte reportages doen we ze hoe dan ook tekort. We nodigen u dan ook van harte uit ze zelf te gaan ervaren. In het derde deel vindt u reflecties van vier wetenschappers die de tien initiatieven vanuit hun expertise duiden.

We sluiten deze publicatie af met een beschrijving van de voor ons meest opvallende bevindingen. Daarmee hopen we gespreksstof, bruikbare inzichten en inspiratie te genereren voor (levensbeschouwelijke) organisaties in het maatschappelijk middenveld.

Over Vrijzinnigen Nederland

Vrijzinnigen Nederland biedt een thuis voor mensen die zin en inspiratie zoeken. Een plek waar traditie en vernieuwing hand in hand gaan, waar spiritualiteit en wetenschap elkaar verrijken. Door het hele land zijn sfeervolle plekken waar mensen samenkomen voor een inspirerende lezing, tentoonstelling, moment van bezinning of gewoon om elkaar te ontmoeten. We omarmen de diversiteit van het menselijk denken en staan midden in de maatschappij. Op initiatief van Vrijzinnigen Nederland is in samenwerking met Socires een programma gestart 'Structuren van Zingeving' waarvan het eerste resultaat is vastgelegd in dit boek.

Over Socires

Socires is een onafhankelijke denktank gevestigd in Den Haag. Wij houden ons in diverse programma's bezig met de vraag hoe instituties, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties een vitale samenleving kunnen helpen maken, met het oog op grote actuele veranderingen in politiek, economie, cultuur en ecologie. We doen (wetenschappelijk) onderzoek, maken sociaal-maatschappelijke analyses, organiseren publieksbijeenkomsten en verzorgen publicaties, artikelen en andere media. Daarnaast ontwikkelen we dialoog- en samenwerkingsvormen waarin meerdere actoren de bereidheid en de capaciteit ontwikkelen om samen verantwoordelijkheid te nemen voor het versterken van de samenleving.

Inhoud

Voorwoord	4
Deel 1: De geest uit de fles?	9
Tegen de moedeloosheid van de moderne tijd - Gabriël van den Brink	10
Het verdwijnen van het rituele - Mark Wildschut	14
Zinvol bezig zijn in de goede richting - Stefan Paas	17
Deel 2: Tien initiatieven in woord en beeld	21
Stadsklooster Haarlem	23
The School for Moral Ambition	27
D3rde Verdieping	31
Eten met Zin	35
Simonshuis	39
Repair Café de Bieb	43
Extinction Rebellion	47
Lenteland	51
Afrikaanderwijk Coöperatie	55
Sites of Memory	59
Deel 3: Structuren van zingeving	63
Vindingrijke antwoorden op maatschappelijke ontregelingen - Christa Anbeek en Laurens ten Kate	64
Nieuwe vormen van kerk-zijn - Hans Alma	68
Bouwprojecten voor de nieuwe samenleving - Bob de Wit	72
Nawoord - Zin in de samenleving	76
Colofon	82

Onze samenleving lijkt zoekende.
Oude vanzelfsprekendheden
verdwijnen, crises stapelen zich op.
We spraken drie denkers die zich
buigen over de tijdgeest. Wat is er
met ons aan de hand?

DEEL 1

De geest uit de fles?

Tegen de moedeloosheid van de moderne tijd

Interview met Gabriël van den Brink

In december 2024 publiceert socioloog en filosoof Gabriël van den Brink (1950) zijn nieuwe boek 'De Actualiteit van het Archaïsche: Tegen de moedeloosheid van de moderne tijd'. Hierin onderzoekt hij de geschiedenis van de mens en komt hij tot de slotsom dat we onszelf anders moeten gaan begrijpen. We gaan met hem in gesprek over wat er volgens hem met ons en onze samenleving aan de hand is, in een tijd waarin het maatschappelijk ongenoegen lijkt toe te nemen.

De ondertitel van je boek is 'Tegen de moedeloosheid van de moderne tijd'. Waar zie je die moedeloosheid terug?

"Aan de Filosofische School Nederland geef ik regelmatig leergangen aan mensen met veel invloed. Bijvoorbeeld mensen met topfuncties bij ministeries die de verantwoordelijkheid voor budgetten met een miljardenomvang hebben.

Je zou zeggen dat dit de mensen zijn met macht, maar wanneer ik met hen in gesprek ga over de grote uitdagingen van deze tijd, beklagen zij zich erover dat ze machteloos zijn. Dat heeft mij enorm verrast. Tegelijkertijd zijn zij zeker de enigen niet. Ook de directeur van een groot bedrijf als Shell voelt zich machteloos; hij verwijst door naar de aandeelhouders. De aandeelhouders hebben op hun beurt het

gevoel niks te kunnen veranderen, omdat de markt nou eenmaal op een bepaalde manier werkt. Het is een manier van denken waar een soort waanzin in zit. En dan heb je nog de gewone mensen, die zich ook machteloos voelen. Kijk wat er gebeurt in de wereld: zelfs als er massaal gedemonstreerd wordt, als een hele samenleving opstaat, krijg je soms het idee dat niemand de situatie kan veranderen.

Al die mensen hebben het gevoel dat ze niets betekenen. Ik vond dat een interessante observatie. Als samenleving worden we geconfronteerd met grote problemen. Denk aan klimaatverandering, oorlogen en andere soorten onheil. Het kan toch niet waar zijn dat we met zijn allen verklaren machteloos te zijn?”

Wat is de oorzaak van die moedeloosheid, volgens jou?

“Ik ben opgegroeid in een liberaal katholiek gezin, in een tijd van secularisering en onrust binnen de kerk zelf. Gedurende mijn studententijd in Nijmegen maakte ik een geestelijke heroriëntatie door en toen ik begon aan mijn proefschrift was ik overtuigd marxist. Gaandeweg mijn onderzoek naar de geschiedenis van een dorpje in het zuiden van Nederland, zag ik dat economische processen en machtsprocessen niet voldoende waren om de geschiedenis van dat gebied te begrijpen. Juist de morele, culturele- en geestelijke factoren waren doorslaggevend. Een voorbeeld: de fabrieken van Philips aan het begin van de twintigste eeuw zouden onmogelijk zijn geweest als daar niet een morele hervorming aan was voorafgegaan. In de huidige samenleving wordt geen rekening gehouden met die geestelijke dimensie, met de waarden die daarin verborgen zitten, de zingevingsvragen en de angsten die spelen. Als we het er al over hebben, gebeurt dat op een oppervlakkige, instrumentele manier. Daarbij onderschatten

we ons eigen vermogen om verandering in gang te zetten. Deze twee factoren – de miskennis van de geestelijke dimensie en de onderschatting van ons eigen vermogen tot handelen – leiden tot frustratie, moedeloosheid en onbehagen.”

Kun je een voorbeeld geven van de miskennis van de geestelijke dimensie?

“Neem de toeslagenaffaire. Daar ging alles volgens de regels. Je kunt de ambtenaren niks kwalijk nemen, want die hebben gewoon keurig de regels gevolgd. De ministers hebben netjes een democratisch besluit genomen. En wie heeft onze volksvertegenwoordigers uiteindelijk gekozen? Wij allemaal. Er is dus eigenlijk niks op aan te merken. Alles klopt. En toch ook weer niet. Iedereen voelt dat hier iets misgaat. Zijn die ideeën van rechtvaardigheid dan achterhaald? Of is het slechts mijn privémening? De conclusie van mijn onderzoek is: wat in onszelf leeft, doet ertoe. Vanuit onze evolutionaire geschiedenis zijn morele zorg, vormen van toewijding en de behoefte aan het goddelijke nog steeds aanwezig. En dat doet mee, vaak in kritische zin: namelijk in de vorm “Hiermee zijn wij niet akkoord. Ook al kunnen we niet precies uitleggen hoe en wat, wij voelen dat dit niet klopt.”

Je noemt de evolutionaire geschiedenis van de mens. Ook de titel van je boek, De Actualiteit van het Archaïsche, verkapt dat het verleden volgens jou iets te zeggen heeft over het heden. Op welke manier is dat het geval?

“In het boek geef ik een nieuwe duiding van de evolutie van de mens. Als soort hebben wij in de loop van miljoenen jaren vier grote expansies ondergaan: een vitale, een cognitieve, een sociale en een culturele expansie. Dat correspondeert met vier lagen in ons bestaan als mens.

De eerste laag, de vitale laag, is het lichamelijke, biologische bestaan waarin voedsel, veiligheid en voortplanting centraal staan. We moeten eten, ons voortplanten en ja, soms ook vechten. De tweede laag omschrijf ik als de cognitieve expansie. De menselijke soort heeft een brein ontwikkeld dat enorm veel groter is dan dat van de primaten. Daarmee kunnen wij denken, maar ook verbeelden. Wij spelen met dingen en wij maken dingen die ver uitstijgen boven de situatie waarmee we te maken hebben. De derde laag is de sociale expansie. Wij zijn in staat om samen te werken, zelfs met vreemden, op een schaal die ongekend is. De laatste laag noem ik de culturele expansie. In deze laag komen de cognitieve en sociale expansie samen in de productie van cultuur en dat leidt tot zaken als taal, muziek, schilderkunst, geloof en verhalen.

Ik leerde dat zaken die op een gegeven moment in het verleden zijn ontstaan nog altijd in ons eigen denken, voelen en handelen doorwerken. Er zit een zekere sedimentatie in de mens: wat in het verleden is ontstaan, gaat niet zomaar weg. Je kunt het verleden niet volledig loslaten, afschaffen of weg-innoveren. Heel veel van het verleden is in ons werkzaam. Lichamelijk is het evident dat we nog steeds primaten zijn: we moeten eten, slapen, ons voortplanten, enzovoorts. Maar ook veel geestelijke, culturele en sociale activiteiten zijn ooit ontstaan en dragen wij nog altijd met ons mee. Die gaan niet zomaar over.”

“Het kan toch niet waar zijn dat we met z’n allen verklaren machteloos te zijn?”

Hoe helpt dit sedimentatiemodel van de mens jou om de toestand van de moderne samenleving te begrijpen?

“Op dit moment domineert in onze samenleving wat ik een mechanisch mensbeeld noem. De gangbare opvatting is dat mensen individueel zijn ingesteld, gericht zijn op materiële belangen, rationeel zijn en er constant op uit zijn om te concurreren met elkaar. Dit mensbeeld komt overeen met dat van de homo economicus, die vaak in economische modellen wordt gebruikt en ook bepalend is voor de manier waarop we organisaties inrichten. Veel problemen waar wij vandaag in de samenleving, maar ook in onszelf mee worstelen, komen door de wijze waarop wij instituties, organisaties, de politiek, het bedrijfsleven, het ziekenhuis en het onderwijs vormgeven. Dat doen we op een moderne manier: het is doelmatig, rationeel, vaak grootschalig, volgens regels, bureaucratisch, et cetera. Er wordt eigenlijk een mechanisch mensbeeld gehanteerd. Alsof mensen radertjes in een machine zijn. Dat maakt mensen moedeloos, machteloos en gefrustreerd.

Onze lange evolutie schuurt met de steeds sneller wordende samenleving, waarin kortetermijndenken domineert. Onze samenleving staat in het teken van het opvoeren van het tempo en het benadrukken van verwisselbaarheid en mobiliteit. Dat ondermijnt praktijken die ons leven voorheen een relatieve stabiliteit gaven. Neem het huwelijk. Wat eeuwenlang een stabiele praktijk was, komt nu door een toename van het fysieke verkeer, het sociale verkeer, het seksuele verkeer, het internetverkeer en het wereldverkeer onder druk te staan. In zo’n soort cultuur is het moeilijk om bijvoorbeeld het ouderschap stabiel te houden. We hoeven het huwelijk niet te idealiseren, maar wel begrijpen wat de erosie van deze oude praktijk met mensen en instituties doet.

“Mensen zijn als levende wezens in staat tot handelen”

Past die manier van organiseren bij wie wij echt zijn? Voorziet de moderne wereld, en dan met name de moderne instituties en organisaties, wel in fundamentele menselijke behoeften? Geeft het handvatten voor hoe je het leven structureert? Voor hoe je het gemeenschappelijke leven vormgeeft? Voor hoe je met overgangen omgaat? Hoe je met verlies omgaat? Ik denk van niet.”

Dit mensbeeld verminkt ons dus eigenlijk, zeg je. Wat kunnen we daar tegenoverstellen?

“Ik wijs dit mechanische mensbeeld van de hand. Wij zijn geen radertjes in de machinerie. Allemaal hebben we de mogelijkheid om iets anders te gaan doen, om iets te veranderen. Zoals we ook de macht hebben om de wereld om zeep te helpen. Ik ga in mijn mensbeeld uit van het leven. Leven bestaat niet alleen uit een mechanische, materialistische dimensie, maar dus ook uit een geestelijke dimensie.

Zoals alle dieren, zijn wij zowel lichamelijke als geestelijke wezens. Lichaam en geest zijn geen verschillende realiteiten, maar twee dimensies van een en dezelfde werkelijkheid die enorm nauw op elkaar betrokken zijn. In elk levend wezen zit ontzettend veel geest. Ook apen kunnen elkaar roepen en hebben gevoelens.

Mensen zijn als levende wezens in staat tot handelen, ze staan in een wederkerige relatie tot de wereld en willen dat ook waarnemen. Daarom bespreek ik in mijn boek twintig alledaagse maar fundamentele handelingen die kenmerkend zijn voor stadia van onze evolutionaire geschiedenis. Van voeden en vechten, spelen en samenwerken tot vertellen en geloven. Hoe werken die handelingen? Waar komen ze vandaan? Hoe oud zijn ze? Hoe werken ze op elkaar in?”

Zelfs als we onszelf anders kunnen begrijpen, als handelende wezens, is het moeilijk om invloed te hebben op zoiets groots als de klimaatcrisis. Ook daarvan worden mensen moedeloos. Welk perspectief reik jij hen aan?

“Het is zeker een strijd. Er is een heersende cultuur en een heersend denken. Maar eerst moet er ruimte gemaakt worden voor die strijd. Een belangrijk deel van de gevoelde machteloosheid is gelegen in hoe we onszelf zien, namelijk als een ondergeschikt, relatief machteloos onderdeel van een machine. Ik stel daar tegenover dat we de mens heel anders op moeten vatten. Je bent niet alleen een materieel maar ook een geestelijk wezen, met een lange geschiedenis die in je doorwerkt. Vanuit dit mensbeeld is er ruimte om te handelen. Je bent een actor. En vanuit die positie verandert je departement of bedrijf in een ruimte waarin je tal van vragen kunt stellen. Wat zijn je middelen? Wat wil je eigenlijk? Wil je alleen maar de baas dienen of heb je een moreel ideaal? Of wil je de samenleving dienen, de mensen? Wie is je medestander? Heb je collega's die je kunnen helpen of durven zij dat niet? Moet je de media benaderen? Wie kun je inschakelen als hulp? Wie is tegen je? Wie zijn je politieke tegenstanders of wie is een rivaal, een concurrent of een vervelende collega? De grondvraag is dan: Wat doe je?”

Mijn boek is in essentie een appèl. Ik doe een beroep op allerlei soorten mensen. Van ambtenaren, burgers, collega's tot ouders. Ik zeg: vrienden, we moeten onszelf anders gaan begrijpen!”

Het verdwijnen van het rituele

Interview met Mark Wildschut over het werk van de filosoof Byung-Chul Han

Mark Wildschut (1957) is gestalttherapeut en vertaler van Duitse filosofische werken. De afgelopen jaren vertaalde hij onder meer de boeken van de populaire Duits-Koreaanse filosoof Byung-Chul Han. In het voorjaar van 2025 verschijnt zijn Nederlandse vertaling van Hans boek *Vom Verschwinden der Rituale: Eine Topologie der Gegenwart*.

Mark, je vertaalt het werk van Byung-Chul Han al jaren. Hij is op dit moment ontzettend populair. Wat spreekt mensen zo aan?

"Byung-Chul Han is op dit moment dé filosoof van Duitsland. Han raakt een gevoelige snaar. Hij weet een gevoel van gemis in onze maatschappij aan te spreken. Hij appelleert aan een diep menselijk verlangen naar

verbondenheid en betekenis, tegenover de verstrooiing, leegte en zinloosheid die velen ervaren. Hij schrijft over het moderne, narcistische individu dat sterk is gericht op zijn eigen gevoelsleven, prestaties en zoektocht naar authenticiteit. Dit gaat ten koste van het gevoel ergens onderdeel van te zijn, van het in verbinding staan met de wereld. Het narcistische ego leidt volgens Han een eenzaam en geïsoleerd bestaan. Hier plaatst hij het

“Rituelen werken als lijm die de gemeenschap bij elkaar houdt”

gemeenschapsdenken tegenover. Han is een krachtige stem in de kritiek op neoliberalisme en kapitalisme. Daarbij is hij geen beschouwende, afstandelijke filosoof. Zijn werk is emotioneel geladen en dat voelen mensen.

In zijn boeken kiest hij telkens kritische en verschillende invalshoeken: in het boekje ‘Infocratie’ waarschuwt hij voor de gevaren van digitalisering voor onze democratie, in ‘De palliatieve maatschappij’ onderzoekt hij de neiging in onze samenleving om pijn zoveel mogelijk te vermijden en in ‘Vita contemplativa’ wijst Han op onze doorgeslagen activiteit en ons gebrek aan inkeer. Maar in de kern probeert hij steeds hetzelfde beeld te schetsen. Je kunt zijn werk zien als een diamant, waarbij hij telkens weer een andere zijde belicht.

Zijn werk resoneert sterk bij mensen, vooral studenten en jongeren. Ik merk het ook bij mij in de praktijk. Cliënten komen langs en zeggen: ‘Ik heb Han gelezen!’ Het doet wat met ze, het raakt ze.”

Je werkt op dit moment aan de vertaling van Hans boek over ritualiteit, Het verdwijnen van het rituele. Trouwen en het bijwonen van een kerkdienst zijn voor ons inderdaad niet meer vanzelfsprekend. Wat betekent het verdwijnen van rituelen voor Han?

”Voor Han zijn rituelen heel belangrijk. Ze werken als lijm die de gemeenschap bij elkaar houdt. Zo citeert Han bijvoorbeeld – hij is een

meester in het citeren – een essay van Péter Nádas over een gemeenschap die al eeuwenlang samenkomt rond een oude wilde perenboom. Bij die perenboom zingen ze en ontmoeten de dorpingen elkaar. Dat is de plek waar diepe verbondenheid gevoeld wordt tussen mensen. Nu er geen uitverkoren bomen meer zijn, is het lied van het dorp weggestorven. Rituelen maken van een ‘in-de-wereld-zijn’ een ‘thuis-zijn’, zegt hij. Rituelen werken als stabiliserende krachten die houvast en duurzaamheid bieden. Han contrasteert dat met het vluchtige karakter van onze tijd, waarin alles continu en steeds sneller verandert.

Daarnaast ziet Han het ritueel als iets dat de mogelijkheid biedt om iets af te ronden, om iets af te sluiten. Daardoor stroomt het leven niet almaar door, maar zijn er afbakeningen. Het belang hiervan zie ik sterk terug in mijn werk als gestalttherapeut. Mensen zitten vaak vol met onafgemaakte zaken, met *unfinished business*. Dat belast hen. Rituelen kunnen helpen om die zaken af te sluiten en zo rust te creëren. Ik ervaar het zelf ook. Op mijn 67ste verjaardag gaf ik een groot feest om de overgang naar de ouderdom bewust te markeren. Want de ouderdom ingaan, dat is nogal wat! Durf ik te zeggen dat ik de ouderdom inga? Dat ik niet meer een volwassene ben, maar een oude man? Het is echt een overgang naar een nieuwe levensfase. Daar wil je niet zomaar in *rutschen*, zoals Han dat noemt. Het is belangrijk om daar een drempel te leggen, erbij stil te staan, er een ritueel van te maken of er misschien zelfs een feest omheen te bouwen.”

Het verdwijnen van dat soort afbakeningen vervormt ons volgens Han op een bepaalde manier.

“Ja, precies. Hij noemt allerlei gevolgen: depressie, gemeenschappen die uit elkaar vallen, de opkomst van het narcistische ego. Rituelen maken het leven houdbaar, zegt Han, dat het beklijft in de tijd. Het ergens een tijdje in verwijlen is nodig om betekenis en diepgang te geven aan alledaagse praktijken. Zonder rituelen verliezen we die diepgang en verbinding. Dan kunnen we het op een gegeven moment niet meer aan.”

Zijn er volgens Han oplossingen?

“Han lijkt een fatalistische inslag te hebben. Hij ziet, denk ik, weinig heil in moderne bewegingen als Extinction Rebellion of Fair Trade, omdat ze slechts het narcistische ego zouden versterken: er worden waarden aangewend om het ego een goed gevoel te geven. Hij noemt dat ‘meer van hetzelfde’: nog meer van het al narcistische ego, nog meer consumptie, nog meer communicatie zonder connectie.

Han roept eerder op tot een spirituele dimensie, iets diepers. Hij spreekt over de mogelijkheid van een manier van leven die ‘intenser’ is dan zoals gedictieerd wordt door het neoliberale regime. Daarbij zou het meer gaan om gemeenschappelijkheid en verbinding. Maar hoe we daar komen? Ik denk dat bij Han de belangrijkste denker op de achtergrond Heidegger is. Die zei: “Alleen een God kan ons nog redden.”

Je bent ook gestalttherapeut. Biedt dat een extra perspectief op Hans analyse?

“Vanuit de psychotherapie zie ik sommige dingen anders dan Han. Han heeft een afkeer van de psychologisering van onze tijd, de overmatige aandacht voor het innerlijk van de individuele mens. Dat begrijp ik, maar ik mis daar ook iets: rituelen doen namelijk niet alleen iets met de gemeenschap, maar ook met de individuele mens. Therapie, waar Han een broertje dood aan lijkt te hebben, is ook een rituele praktijk, misschien wel een van de belangrijkste in onze tijd.

Bovendien zijn we in onze samenleving alweer een stap verder dan Han beschrijft. Het narcistische ego bestaat nog, maar het is niet meer het grootste probleem. Ik zie als grootste probleem nu dat vooral jonge mensen geen grond of centrum meer hebben. Ze vallen als het ware uit elkaar. Dat is geen narcisme, dat is iets heel anders. Ik heb het idee dat mensen juist sterk verlangen naar gemeenschap. En er ontstaan ook gemeenschappen. Die lichtpuntjes lijkt Han niet te zien.

Dat neemt niet weg dat Han een ontzettend belangrijke snaar raakt. Hij woelt echt iets los en dat resoneert enorm. Mensen herkennen zich in het beeld dat hij schetst. Hij verwoordt de frustratie, het gemis en het verlangen naar verbinding en zingeving in deze doordenderende maatschappij.”

“Hans werk is emotioneel geladen en dat voelen mensen”

Zinvol bezig zijn in de goede richting

Interview met Stefan Paas

Stefan Paas (1969) is theoloog en publicist. Hij is hoogleraar Missiologie aan de Theologische Universiteit Utrecht met bijzondere aandacht voor het geseclariseerde Westen en hoogleraar Missiologie en Interculturele Theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij is bekend als vaste gast van de populaire podcast 'De Ongelooflijke Podcast' van de EO.

Stefan, jij werd geïnterviewd door auteurs Röselaers en Van Fenema voor hun boek 'De Leegte voorbij'. Zij pleiten voor een nieuw gedeeld verhaal voor de komende generaties, als antwoord op de leegte die op maatschappelijk en persoonlijk vlak wordt gevoeld. Je zegt in dat gesprek dat mensen misschien niet zozeer een nieuw verbindend verhaal nodig hebben. Kun je dat uitleggen?

“We praten weleens met nostalgie over vroeger, toen iedereen nog in hetzelfde verhaal leefde. Maar was dat eigenlijk wel het geval? Was het niet veeleer zo dat we vooral onze levens met elkaar deelden? Onze voorouders waren voornamelijk agrariërs en leefden in dezelfde ritmes. Het verhaal spreekt dan voor zich. Dat we nu op zoek zijn naar een nieuw verhaal komt, denk ik, omdat die gedeelde praktijken verbrokken in ons moderne leven

waarin de relaties die je met elkaar hebt vaak transactioneel van aard zijn. Het grootste probleem is dat we individuen geworden zijn die elkaar constant beconcurreren. Daar gaat alles door kapot. Er zijn samenlevingsvormen die dat competitieve individualisme aanjagen en samenlevingsvormen die dat temperen. Mensen missen het gevoel van nabijheid, van het op elkaar aan kunnen, van vanzelfsprekendheid en misschien ook van voorspelbaarheid.

Ik denk aan de theoloog en kerkvader Augustinus die zei: 'Een volk is een gezelschap van mensen die dezelfde dingen liefhebben.' Een mooie definitie hè? Als je ervan uitgaat dat mensen vanuit een gedeeld verhaal leven, suggereer je dat mensen wezens zijn die in de eerste plaats rationeel gedreven worden. Dat ze een narratief willen met een plot waarmee ze hun leven kunnen inrichten. Stel nou dat wij niet zulke wezens zijn, maar we instinctief getrokken worden naar iets of iemand, net als wanneer we verliefd worden? En dat we pas achteraf een voor ons logisch en betekenisvol verhaal maken? Mijn gevoel is dat dat veel meer recht doet aan wie we zijn."

Als we geen nieuw verhaal nodig hebben, wat zie jij dan als perspectief?

"Je moet zoeken naar praktijken waar mensen gegrepen worden door hetzelfde en iets laten zien van die gedeelde liefde. Liefde is iets anders dan emotie. Liefde geeft richting aan je leven, een fundament. Augustinus' idee is dat leven vanuit een gemeenschappelijke liefde mensen vormt. 'Je kunt gegrepen worden door betere

en door minder goede dingen', zegt hij. Het slechtste wat je kunt hebben, is een samenleving die gedreven wordt door liefde voor verkeerde dingen, zoals geld. Want, is zijn gedachte, daar krijg je gewoon geen goede mensen van. Een stapje hoger is eer, reputatie, want die zorgt ervoor dat je je beheerst als er iemand kijkt en niet zomaar uitbarst in drift of grensoverschrijdend gedrag. Het hoogste is de liefde voor God en je naaste, want dan doe je dingen uit liefde, ook voor de ander. Van binnenuit, ook als er niet gekeken wordt. Daar word je een rijker en beter mens van. Wat hierin voor mij vooral waardevol is, is het idee dat we liefhebbende wezens zijn, voordat we denkende wezens zijn. Met een verhaal geef je betekenis aan je uitdrukking van liefde. Het maakt dus uit hoe we opgroeien, welke vormen van liefde we in onze omgeving leren kennen. Dat geeft richting, creëert vanzelfsprekendheden en een leidend verhaal. Ik denk dat we nood hebben aan mensen die iets anders gaan proberen en van daaruit weer nieuwe verhalen gaan vertellen. Die brengen de verbeelding op gang."

Je spreekt over nieuwe gedeelde praktijken waarin die gerichtheid kan ontstaan. X (voorheen Twitter) is ook een gedeelde praktijk. Onlangs heb je toch je account verwijderd en zei je: 'Ik word daar geen beter mens van'. Was dat dan geen plek waar mensen iets laten zien van hun gedeelde liefde?

"Ja, goeie vraag. Wat speelt hier eigenlijk? Augustinus ziet liefde als een fundamentele neiging van mensen. Maar liefde kan ook tribaal

"Je zou willen dat er plekken zijn waar je kunt oefenen in het er zijn voor een ander"

“Ik denk dat we nood hebben aan mensen die iets anders gaan proberen en van daaruit weer nieuwe verhalen gaan vertellen”

worden. We kunnen zo vol zijn van iets dat we iedereen haten die niet hetzelfde voelt. Daarom zegt Augustinus dat de hoogste liefde de liefde voor God en je naaste is, een onbevooroordeelde liefde die universeel is. Deze ware liefde is altijd liefde voor de medemens, als medemens. Nooit omdat die een bepaalde kleur heeft, op je lijkt of dezelfde ideeën heeft.

Ik denk aan Frank Mulder die in een leefgemeenschap woont in Utrecht Overvecht. Wat mij treft, is zijn houding naar mensen. Veel progressieve mensen, zoals hijzelf, praten over vluchtelingen als zielige mensen met grote problemen, zegt hij. Bij Frank in huis zijn ze vrienden die elkaar nodig hebben. Daar ontstaat sociaal weefsel. Dat begint met je te verbinden met de mensen om je heen. En van tijd tot tijd moet je terug naar je bron en je herinneren vanuit welke liefde we ook alweer handelen, vindt Frank. Anders houd je het gewoon niet vol. Als je motivatie voortkomt uit het willen oplossen van alle problemen, ben je binnen een jaar compleet overspannen.”

Gedeelde praktijken en goede bedoelingen zijn blijkbaar niet voldoende voor sociaal weefsel. Wat maakt de leefgemeenschap van Frank zo bijzonder?

“Volgens de Engelse theoloog Samuel Wells zijn er twee fundamentele houdingen, namelijk

being with en *working for*. *Working for* gaat uit van het idee dat ons voornaamste probleem is dat we een tekort hebben. Een tekort aan geld, aan leven, aan gezondheid en dat is een probleem dat gefikst moet worden. De ene mens komt ten opzichte van de andere in de rol van hulpverlener, of redder te staan. Daar wordt de ander altijd een beetje kleiner van. Vanuit *being with* is het probleem van mensen niet dat ze ergens tekort aan hebben, maar dat ze eenzaam zijn. De vraag is dan: Kun je gewoon bij iemand zijn zonder het probleem te willen oplossen? Je zult merken, zegt hij, dat je, als je werkelijk verbonden bent met de ander, mogelijk ontdekt dat jij deel bent van het probleem. Je komt in een andere verhouding tot elkaar te staan. Dan kun je iets doen, niet om het probleem op te lossen, maar om de relatie te verdiepen. Ik heb het idee dat conservatieve mensen dit beter in de gaten hebben. Die pleiten voor gemeenschappen waar je gewoon bij elkaar kunt zijn zonder dat er aan iemand geschaafd moet worden.

Eigenlijk zou je willen dat er plekken zijn waar geoefend wordt in het er zijn voor de ander en waar wat minder het autonome ideaal uitgedragen wordt. We kunnen het menselijk tekort niet oplossen, maar we kunnen wel zinvol bezig zijn in de goede richting. Wat telt is dan niet zozeer het resultaat, maar dat je iets goeds doet. Dat is liefde.”

Hoewel traditionele sociale structuren verdwijnen, ontstaan er ook nieuwe plekken. Plekken van verzet, betekenis en perspectief. Wat zijn dit voor plekken en wat bezielt de initiatiefnemers? Wat is hun aantrekkingskracht? We bezochten tien van deze plekken om te zien wat daar gebeurt en delen ze hier in woord en beeld.

DEEL 2

Tien initiatieven in woord en beeld

Stadsklooster Haarlem

Schrijfmeditatie in de bibliotheek van de Doopsgezinde Kerk

Van de straatkant is niet te zien dat het een kerk is. Als de deur niet uitnodigend open had gestaan, waren we er zo voorbijgelopen. Van binnen is deze verrassend grote voormalige schuilkerk werkelijk schitterend. In de sfeervolle bibliotheek verzamelen mensen in verschillende levensfasen zich voor de schrijfmeditatie.

Het is de bedoeling dat we al schrijvend stilstaan bij momenten uit ons eigen leven, daar met andere ogen naar kijken en ons weer verbonden weten met wat er voor ons toe doet.

Het thema van deze ochtend is 'Voorpret'. Susanne, de begeleider van de bijeenkomst, geeft een eenvoudige schrijfoefening om het thema te verkennen. Stap voor stap leidt ze ons via steeds andere schrijfp opdrachten naar wat er leeft in ons binnenste. Wanneer verheugden we ons ergens op? Hoe was dat? Hoe voelde dat? We schrijven op een zo zintuiglijk mogelijke manier over concrete momenten uit ons leven. Hoe het voelde om met klamme handen en vlinders in je buik op weg te zijn naar de derde date. Moet ik appen dat ik eraan kom of is dat te gretig?

Tussendoor lezen we onze schrijfsels aan elkaar voor. Aandachtig luisterend worden steeds stukjes van ieders persoonlijkheid en geschiedenis zichtbaar. Het geeft een gevoel van gemeenschappelijkheid. We raken vertrouwd met elkaar. De laatste schrijfp opdracht confronteert ons met de rol van voorpret in ons leven. Genieten we wel actief genoeg? Met deze vraag gaan we de wereld weer in.

AAN HET WOORD:

Judith van der Wildt
directeur Stadsklooster Haarlem

Ik geloof in de zachte kracht van kleine bewegingen

“Stadsklooster Haarlem opent deuren en maakt mooie plekken in de stad toegankelijk voor iedere Haarlemmer. We willen deze locaties in het dagelijks leven brengen, om zo ruimte te creëren voor het ervaren van zin. De activiteiten die we programmeren zijn dan ook gericht op zingeving en spiritualiteit en op het faciliteren van ontmoetingen. De stad ervaren als klooster, dat is het idee.

Op adem komen

Zingeving is geen luxeproduct, maar onderdeel van het leven. Iedere inwoner van elk dorp en elke stad zou toegang moeten hebben tot een veelheid aan plekken en momenten om op adem te komen. Plekken waar je mensen ontmoet of ervaringen kunt opdoen die je tot waardevolle inzichten brengen. Kortom, plekken waar je welkom bent precies zoals je bent.

Ik geloof in de zachte kracht van kleine bewegingen die samen grote veranderingen teweegbrengen. Op die manier kunnen we met elkaar voorleven hoe het óók kan. Een deelnemer zei eens: “Ik ben eraan gewend geraakt langs de zijlijn te staan. Bij Stadsklooster Haarlem heb ik weer het gevoel dat ik ertoe doe, dat ik mee mag doen en erbij hoor.” Volgens mij vat die mooie quote het effect van Stadsklooster Haarlem samen.

Wij ontwikkelen activiteiten altijd in de driehoek Stadsklooster Haarlem, locatie en aanbieder. De activiteit moet bij alle drie passen. In deze samenwerkingen is samen zoeken en elkaar ontmoeten het motief. De locaties zijn veelal kerken, maar inmiddels organiseren we ook activiteiten op meer plekken, zoals een boekhandel, een theater en in parken. Uitgangspunt is de plek met haar unieke mogelijkheden.

Stadsklooster Haarlem gaat niet zomaar in zee met elke aanbieder. Kerken gebruiken Stadsklooster Haarlem ook niet om leden te winnen. Dat werkt niet en is ook niet de bedoeling. We zijn geen concurrent van de kerken, maar een samenwerkingspartner. Veel kerken zoeken naar nieuwe vormen, Stadsklooster Haarlem zoekt juist naar bronnen en bezielde plekken. Gezamenlijk creëren wij de mogelijkheid voor mensen om zin en gemeenschappelijkheid te ervaren en zich thuis te voelen in hun stad.

Ons aanbod heeft doorgaans een vast ritme, bijvoorbeeld wekelijks, rond de volle maan of bij de start van een nieuw jaargetijde. Mensen ontmoeten elkaar daardoor regelmatig. We zijn dit jaar een extra schrijfgroep gestart voor mensen die een jaar in een vaste samenstelling met elkaar willen optrekken. De wens daarvoor is in de open schrijfmeditatie ontstaan. Ik vind het belangrijk dat onze activiteiten voor iedereen toegankelijk blijven, maar dit soort behoeften faciliteren we ook graag.

Wortels

Stadsklooster Haarlem komt voort uit Stichting Kerk zonder Grenzen. Toen deze kerk minder aansluiting kreeg bij de tijdgeest, werd gezocht naar een nieuwe vorm. Een vorm waarin de oude, maar nog steeds actuele waarden op een nieuwe manier tot uitdrukking zouden komen. Dat werd Stadsklooster Haarlem. In het begin was het vooral een idee, een wens voor de stad. Ik houd ervan om op zo'n moment in te stappen. Dat nodigt mij uit om op weg te gaan en nieuwsgierig te blijven.

Inmiddels weten we goed wat werkt en wat niet. We gaan nu het derde seizoen in en groeien vanuit een integere, innerlijke beweging. We worden niet gedreven door een externe 'push' of hang naar meer, meer, meer... Vanaf het eerste begin is het uitgangspunt geweest dat het activiteitenprogramma bij voorkeur kostendekkend is, maar

“In de hele stad gaan deuren open”

niet verantwoordelijk voor de totale financiële dekking van Stadsklooster Haarlem. Er zijn andere inkomstenbronnen nodig om de indirecte kosten te kunnen dekken. We zoeken structurele samenwerkingen met partners die willen meebouwen aan de stad. Ook zoeken we naar manieren om aan te sluiten bij projecten van de overheid voor het sociaal domein. Hier kunnen wij de spirituele component inbrengen. Ongeacht de uitkomst van dat proces is Stadsklooster Haarlem wat mij betreft nu al een succes. De erfenis van Stichting Kerk zonder Grenzen wordt maximaal betekenisvol en passend bij haar wortels ingezet voor de stad.

Kern

Er is nog een voorwaarde voor het slagen van onze activiteiten, samenwerkingen en Stadsklooster Haarlem zelf: het voortdurend levend houden van de vraag van waaruit je handelt en steeds terugkeren naar de bron en de bedoeling. Het gaat erom een zoekende houding te cultiveren en jezelf te trainen in het aanvoelen of het klopt wat je doet. Het daagt mij voortdurend uit om trouw te blijven aan mezelf en onze kern. Dat is nodig om een tegenwicht te bieden aan de huidige maatschappij die gedomineerd dreigt te worden door snelheid, efficiëntie en oppervlakkigheid. Ik zie het als een continue oefening. Dat is niet altijd makkelijk, maar wel heel verrijkend. Het geeft mij verdieping als mens en in mijn leiderschap. Daar leer ik elke dag van. “Opent nieuwe vensters”, dat zette ik ooit op mijn visitekaartje. Ik kom er steeds meer achter hoe goed dat zinnenetje eigenlijk klopt.”

The School for Moral Ambition

Ambition Circle in Amsterdam

Het is dinsdagavond half acht als we aan een grachtje in Amsterdam-Noord aanbellen bij de kolossale houten deur van een jaren 60-kantoor. Hier zit *The School for Moral Ambition*, waar initiator Rutger Bregman mensen aanspoort hun baan op te zeggen en iets beters te gaan doen. Een van de manieren waarop de school dat doet, is het organiseren van *Ambition Circles*. Vandaag wonen we *Julia's circle* bij.

De deelnemers zijn jong, gemotiveerd en voorbereid: allemaal geven ze een korte *pitch* over een van de vijftien voorgeselecteerde grote wereldproblemen: van armoede en voedselverspilling tot de risico's van *artificial intelligence* en van de negatieve gevolgen van ons datagebruik tot de verslechterende mentale gezondheid van jongeren.

Na elke *pitch* wordt de deelnemer stevig bevraagd door de anderen: wat is nu het grootste probleem in deze casus? Wat is de VORP (*Value over Replacement Player*) van jouw bijdrage? Oftewel: kun jij iets unieks brengen, iets dat iemand anders niet zou kunnen? Het gaat erom de optimale plek te vinden voor jouw unieke talent. Dat maakt de positieve impact van jouw werk het grootst.

In de tweede ronde worden wij ingedeeld bij Asha die zich zorgen maakt over de gevolgen van discriminatie op de mentale gezondheid van jongeren met een migratieachtergrond. Haar valt op dat er zo weinig data beschikbaar zijn. In andere landen wordt hier volop onderzoek naar gedaan, maar in Nederland kan ze weinig vinden. Samen verkennen we verschillende perspectieven en mogelijkheden. We krijgen het er warm van. Ineens weet ze met wie ze hier in haar project een vervolg aan kan geven. Er is een plan. Eureka!

AAN HET WOORD:

Julia van Boven

medeoprichter van
The School for Moral Ambition

| Ik moet moedig zijn

“Toen ik jong was, wilde ik CEO worden. In mijn eindexamen Nederlands zat een tekst waarin ik las dat mensen in het bedrijfsleven in Nederland helemaal niet zo goed waren, want die hadden rechten of economie gestudeerd en hadden daardoor een heel beperkte visie op de wereld. En ik zou economie gaan studeren! Hoe zou ik dan de wereld beter begrijpen? Ik besloot met een studie filosofie te starten. Daarna zou ik economie gaan doen, maar al snel liet ik de economiestudie vallen. Ik voelde me bij filosofie helemaal op mijn plek.

Mensenrechten

Ik deed een master toegepaste ethiek en daar is het bij mij begonnen. Daar zag ik de verbinding tussen wat er plaatsvindt in de wereld en de filosofie. Ik hield me bezig met vragen als: Waar komen mensenrechten vandaan? En als we zeggen dat mensen intrinsiek waardevol zijn, waarom handelen we daar dan niet naar? Een belangrijke tekst voor mij was *A Perfect Moral Storm: The Ethical Tragedy of Climate Change* van Stephen Gardiner. Hij beschrijft dat we als mensen heel vatbaar zijn voor moreel corrupt gedrag, omdat

de effecten van ons handelen zo ver van ons verwijderd zijn in tijd en in ruimte. Dat idee heeft veel indruk op mij gemaakt.

Nadat het bedrijf in biologische afhaalmaaltijden, dat ik samen met mijn vader had, gestopt was, zat ik een paar dagen in een Fries klooster om na te denken over wat ik kon en wat ik wilde. Ik besloot dat ik positief wilde bijdragen aan mensenrechten en het tegengaan van klimaatverandering. Als ik ooit kinderen krijg, wil ik aan hen kunnen vertellen wat ik daaraan heb gedaan. Ik dacht strategisch na over hoe ik mijn impact kon maximaliseren. Vanuit mijn eigen ervaring met het runnen van een onderneming en door een stage bij een ngo (niet-gouvernementele organisatie) wist ik hoe snel de focus bij organisaties op geld ligt. Daarom richtte ik me op banken, omdat ik daar via geld invloed zou kunnen uitoefenen op bedrijven.

Positieve boodschap

Zo werd ik trainee bij een grote Nederlandse bank en ik heb het daar geweldig gehad. Ik leerde er drie belangrijke dingen. 1. Ik moet moedig zijn en mezelf

er continu aan herinneren dat ik hier niet werk om het leuk te hebben, maar om klimaatverandering tegen te gaan. 2. Mensen willen je eigenlijk heel graag helpen. Als jij zegt 'Ik heb een groot doel, ik wil een duurzame bank worden', gaat iedereen je helpen. 3. Het werkt veel beter om een positieve boodschap te hebben waar mensen aan kunnen meedoen, dan zeggen wat er allemaal niet moet. Tijdens een belangrijk reflectiemoment vorig jaar zomer merkte ik dat het opnieuw tijd was om een stap te zetten. Ik vroeg me af of ik nog bij de bank werkte om mijn missie te realiseren of vanwege het comfort en de veiligheid die deze baan me gaf. Ik koos uiteindelijk voor impact en groei en ben weggegaan.

Analytische blik

Pas toen ik dat besluit genomen had, kon ik andere mogelijkheden zien. Ik kon ook filosofiedocent worden of een stichting oprichten. Ik ging voor me zien hoe het zou kunnen zijn. Na intensieve gesprekken met Rutger Bregman werd ik *co-founder* van *The School for Moral Ambition*. Er ging een wereld voor me open. Ik leerde organisaties kennen die veel effectiever goedgevoelen dan ik ooit had gedaan bij de bank en die veel analytischer kijken naar hun impact. Die analytische blik hebben we in de *circles* ook. We hebben zelf een programma ontwikkeld dat onder meer is geïnspireerd op de *Theory U* van Otto Scharmer en het gedachtegoed van *Effective Altruism*. We maken het programma steeds beter. We hebben er bijvoorbeeld een module aan toegevoegd waarin ruimte is voor innerlijke reflectie en stilte, een *solo retreat*.

Doeners

De nadruk ligt voor ons op *Action*, een van onze *founding principles*. Te lang stilstaan bij filosofische begrippen vinden we risicovol. *Let's get to work*. We richten ons op de doeners, de ondernemers. Die willen we aanspreken, omdat er nú heel veel lijden is, we hebben heel grote problemen.

Verder hebben we een *community platform* gebouwd. De mensen die het programma afronden worden hier onderdeel van. Op dit moment nemen 567 mensen deel aan het programma. Aan het einde daarvan wordt iedereen uitgenodigd om hardop uit te spreken: "Ik wil mijn carrière wijden aan de grote uitdagingen van deze tijd." We noemen dit 'de *Pledge*'. "Ik sluit me aan bij de *community* van mensen met morele ambitie. Ik werk nu als ... en over zes maanden heb ik ... als onderdeel van mijn missie om ..." Van de mensen die het programma hebben afgerond, hebben er 73 zo'n *commitment* gedaan. Als afsluiting van het programma organiseren we een ceremonie waar we mensen bij betrekken die aan de reis van de deelnemer hebben bijgedragen. We maken dat ritueel samen met een *rituals expert* die nieuwe rituelen ontwerpt en zich laat inspireren door religies en tradities."

**"Ik wil mijn carrière
wijden aan de grote
uitdagingen van
deze tijd"**

D3rde Verdieping

Dichterbij in Rozet, Arnhem

Alles is mooi vanaf de trappen van het beroemde Rozet-gebouw in Arnhem. Van de rozetten op de wanden tot de kleine portretten van bekende mensen. Van de kijkdozen aan de muur tot de paspoppen boven aan de trappen. Ze doen denken aan de marmeren beelden op de pleinen van Florence.

We doen met negen anderen mee met de activiteit Dichterbij. Aan de hand van een gedicht gaan we met elkaar in gesprek. Vandaag zijn het gedichten van de Britse dichter W.H. Auden, gekozen door een deelnemer met een Britse achtergrond. Ze draagt de tekst voor in het Nederlands en daarna nog een keer prachtig in haar moedertaal. Als ze is uitgesproken, valt er een stilte, die even aanhoudt. Hier en daar krast een potlood als een regel wordt onderstreept, een woord omcirkeld of een vraagteken in de kantlijn gezet.

Dan breekt iemand de stilte om te vertellen wat hem raakt. Iemand anders stelt een vraag. Weer een ander brengt een nieuw perspectief in en wijst op de rol van dieren in de tekst. Wat halen we in twintig minuten tijd samen veel uit dit mooie gedicht!

Het gedicht gaat over de plaats van lijden in het leven. Het lijden dat er is, maar vaak niet gezien wordt door de omgeving, bewust of onbewust. We praten over 'de mens' en over 'het lijden'. Het gaat niet over het persoonlijke lijden van de mensen rond de tafel of over situaties waaraan zij moeten denken. En toch zijn de deelnemers voelbaar verbonden met elkaar. Ze spreken vrijuit, er wordt gelachen en geluisterd.

AAN HET WOORD:

Ad Boogaard

directeur van D3rde Verdieping Arnhem

Je loopt weleens een blessure op aan het leven

“Dichterbij is een van de activiteiten die we bij het Centrum voor Levensvragen en Suïcidepreventie organiseren om mensen in gesprek te brengen over de mooie en moeilijke kanten van het leven. De motivatie om mee te doen verschilt per deelnemer. De een komt vanwege liefde voor poëzie, de ander zoekt verbinding op zielsniveau en weer een ander herkent zijn eigen situatie in de tekst en wordt daardoor geraakt. Het is namelijk heel normaal dat mensen levensvragen of zingevingsproblemen hebben. Daar heb je soms anderen bij nodig. Idealiter doe je dit als samenleving voor elkaar. Misschien heb je een fijne buurman met wie je een goed gesprek kunt hebben. Maar heb je die niet, dan is het prettig dat er een plek is waar mensen naar je luisteren en tijdelijk met je oplopen.

Dat tijdelijk samen oplopen is nodig, want er is wat veranderd in de samenleving. Mensen maken niet meer vanzelfsprekend deel uit van een kerk waar ze voelen dat ze erbij horen. Waar erkend wordt

dat lijden er soms gewoon is in je leven en waar je leert hoe je je kunt verhouden tot de dingen die je zomaar overkomen. Er is ook niets voor in de plaats gekomen. Waar halen mensen dan hun zingeving vandaan? Waar kunnen ze terecht met hun levensvragen? Mensen zijn wees geworden, ontheemd. Dat kan niet, vind ik.

Vrijplaats

Zoals je weleens een blessure oploopt bij het sporten, loop je ook weleens een blessure op aan het leven. Je verliest je baan of een geliefde of je wordt ziek. Dan komen er heel veel vragen bij je op. Dat je het dan even niet meer weet is een normale reactie op een nare situatie. Wat je dan nodig hebt, zijn plekken waar je op een laagdrempelige manier met zo'n blessure terecht kan. Zie dit soort plekken als vrijplaatsen om gesprekken over zingeving te voeren. Deze gesprekken moeten niet dichtgetimmerd zijn met vragenlijsten of checklists. We moeten het weer

normaal vinden dat mensen levensvragen hebben. Naar de psycholoog ga je als het je juist niet meer lukt om normaal te reageren op zo'n blessure.

Om ons centrum in de lucht te houden en te kunnen ontwikkelen, zijn financiële middelen nodig. Het vinden daarvan vraagt continu mijn aandacht. Wat nu D3rde Verdieping heet, is ontstaan uit het Stadsbestuur Arnhem. Dat werd gefinancierd door verschillende kerken. De activiteiten die het Stadsbestuur organiseerde waren kostendekkend. Structurele kosten als lonen en de huur van het gebouw werden betaald door de kerken. In 2015 stopte een deel van de financiering en moest een nieuwe locatie worden gevonden. Het Stadsbestuur verhuisde naar Rozet en ging verder onder de naam 'D3rde Verdieping'. Met overheidssubsidie ontwikkelden we het tot een Centrum voor Levensvragen voor de regio.

Collectief falen

In 2022 stopte de financiering door de kerken helemaal en vanaf die tijd zoek ik samenwerking met organisaties in het sociaal domein op het thema suïcidepreventie. Bij de watersnoodramp in 1953 - ik kom uit Zeeland - verdronken 1835 mensen. Daarna kwam het Deltaplan, waar heel veel geld voor werd uitgetrokken, want een ramp als deze mocht nooit meer gebeuren. En kijk dan nu eens naar de suïcidecijfers. In Nederland komen jaarlijks ongeveer 1800 mensen om door suïcide en 25 keer zoveel mensen doen een poging. Dit hebben we jarenlang gewoon laten gebeuren. We hebben het geaccepteerd als een soort *collateral damage*, als nevenschade van het leven. Dat voelt voor mij als collectief falen van de samenleving.

Nu krijgt D3rde Verdieping geld van de gemeente voor suïcidepreventie. Met het UWV werken we samen, omdat 50-plussers die hun baan verliezen

“Mensen zijn wees geworden, ontheemd”

een risicogroep vormen. En ook met het COC, omdat de suïdecijfers onder transpersonen hoog zijn. Daarnaast bieden we lotgenotengesprekken aan voor slachtoffers van de toeslagenaffaire. Inmiddels is de bevordering van de mentale gezondheid van de Arnhemmers mijn missie. Gaandeweg is de levensbeschouwelijke dimensie impliciet geworden.

Essentie

Met de feitelijke resultaten van onze activiteiten ben ik niet zo bezig. Ik hoor weleens iets terug van mensen over hun begeleider: “Dat is mijn engeltje op aarde.” Door zo'n uitspraak weet ik dat het werk waarde heeft. Maar voor mij is dé reden om hier werk van te maken simpelweg dat er behoefte is aan onze activiteiten. De wethouder snapt dit ook. Het belangrijkste is dat het centrum mensen bereikt. Ik hoop dat de overheid nog veel meer in gaat zien dat aandacht voor zingeving en levensvragen van belang is voor de samenleving. En dat de weerstand die ik soms ervaar omdat religie en staat niets met elkaar te maken zouden mogen hebben, vermindert. Ik hoop ook dat het op enig moment weer mogelijk is om wijsheidsgeschriften, zoals de Bijbel, open te slaan zonder dat de overheid in een kramp schiet.

Of het nu komt door het leven zelf en wat ik meemaak of door mijn werk, ik merk dat ik steeds meer ga voor de essentie, voor wat echt is. Alle randzaken laat ik liever weg.”

Eten met Zin

Cultureel centrum Cultura, Ede / Stadsatelier Ons Huis,
Wageningen

Vanavond schuiven we aan bij Eten met Zin in Wageningen. We zitten samen aan tafel, horen elkaars namen, praten wat met elkaar en eten soep met een lekker broodje. Na het afruimen vraagt Jeannette, de gespreksleider, onze aandacht voor het thema van vanavond: 'Zomer'.

De eerste vraag die ze stelt, lijkt een luchtige: "Waar denk je aan bij het woord zomer?" Na een korte stilte komen de associaties: ijs, vakantie, de zon op je huid, een kamp en de liedjes die daar gezongen werden, met vrienden in een tent, met papa en mama in de auto, met de kinderen in het huisje aan zee. Lieve, maar ook minder leuke herinneringen komen boven. De vervolgvragen gaan bijna ongemerkt steeds wat dieper.

De laatste vraag luidt: "Wanneer was het zomer in jouw leven?" En dan hebben we het ineens over heel persoonlijke onderwerpen. Wie ben je, hoe voel je je, wanneer was je het gelukkigst en waar hoop je (nog) op? Een man van in de 90, weduwnaar met kinderen, vertelt dat hij sinds zijn pensioen in de zomer van zijn leven zit. Hij vertelt vol enthousiasme over een reis die hij gaat maken met zijn kind. Hij mist zijn vrouw ontzettend, maar geniet nog met volle teugen van het leven. Wat een bijzondere man en wat ontroerend hoe hij over zijn liefde en zijn leven spreekt. Leeftijd correspondeert dus niet automatisch met de opeenvolging van de seizoenen, van lente naar winter, gelukkig maar.

Als we afronden, verwonder ik me erover hoe snel je een band kunt voelen met mensen die je nog maar net kent. Al na een paar vragen deelden we onze zorgen, ontroering en herinneringen.

AAN HET WOORD:

Froukje Davidse

initiatiefnemer Eten met Zin Ede

Je kunt meer aan als je weet waarvoor je het doet

“Eten met Zin is een laagdrempelige activiteit die voor iedereen toegankelijk is. We eten een eenvoudige maaltijd samen en hebben daarna een goed gesprek over onderwerpen waar je in het dagelijkse leven niet vaak over nadent, maar die raken aan levensvragen. Het is een ontmoetingsplek die mensen aanzet tot een andere manier van denken.

Het thema in Ede vandaag is ‘Morele Overtuigingen’. De vorige keer was dat ‘Kunst’. Toen nam iedereen een kunstwerk mee waarover we met elkaar konden praten. De volgende keer is het thema ‘Troost’ en hebben we een voorstelling met ruimte voor gesprek in een van de zalen van cultureel centrum Cultura, hier in Ede. Het doel is om een goed gesprek te voeren en het gaat altijd over zingeving. We hebben het over de betekenis van het onderwerp van die avond in je dagelijkse leven. Hierover nadenken helpt om veerkrachtig te zijn. Je kunt meer aan als je weet waarvoor je iets

doet, als je weet waarvoor je je bed uitkomt. Daar kun je kracht uit halen en het helpt om geestelijk gezond te blijven. Een activiteit als Eten met Zin helpt daarbij door je uit te dagen de verdieping te zoeken. Want zeg nou zelf, hoe vaak denk je nou na over je morele overtuigingen? En word je daarop bevraagd?

De groep bestaat uit een vaste kern met een flexibele schil van mensen die af en toe aanhaken. Soms komen mensen een tijdje en daarna niet meer. We hadden een man die vaak kwam nadat zijn vrouw was overleden. Toen hij een nieuwe vriendin kreeg, gingen ze samen de wereld rondreizen. Nu heeft hij geen tijd meer voor Eten met Zin en dat vind ik iets moois.

Openheid

Ik probeer een sfeer van openheid te creëren waar iedereen mag zijn wie die is. Een wezenlijke voorwaarde voor een goed gesprek is de ruimte die

het biedt om je ervaringen te delen. Juist door te delen ontstaat er verbinding. Zo is er spontaan een nieuwe groep ontstaan, door deelnemers zelf georganiseerd en gedragen. Ze noemen het Koffie met Zin. Eén keer per maand spreken ze af om samen koffie te drinken of een ijsje te eten. Ze hebben een eigen appgroep en sommigen zoeken elkaar tussendoor ook op.

Het concept van Eten met Zin is ooit ontwikkeld door Vrijzinnigen Bennekom en zorg- en welzijnsorganisatie Opella. Dat leidde tot het Eetcafé van Ontmoeting, dat al jaren met succes draait. Ook in Wageningen is een Eten met Zin gestart. Het concept is in de basis overal hetzelfde, maar de groepen werken autonoom en de uitwerking verschilt afhankelijk van de context.

Elke Eten met Zin wordt gedragen door een groep organisaties in het domein van welzijn, cultuur en levensbeschouwing. In Ede zijn dat Opella, Centrum voor Levensvragen De Vallei, De Lunch en Cultura. Het bijzondere aan deze samenwerkingen is dat de betrokken organisaties elkaar geen facturen sturen. Dit is omdat deze activiteit past bij hun missie en doelstelling. Iedere partij brengt iets anders in: locatie, inhoudelijke expertise of praktische ondersteuning. De deelnemers betalen een klein bedrag voor de maaltijd die gekookt wordt door een groep jonge Marokkaanse meiden van BFF (*Behind Fusion Food & Best Friends Forever*) in Ede. Door deze manier van samenwerken kan Eten met Zin zonder extra kosten en dus zonder subsidies draaien. Doordat al die organisaties hun eigen doelgroep hebben, trekt Eten met Zin een divers publiek en dat is ook de bedoeling.

Elkaar tegenkomen

Ik geloof ontzettend in ons concept. De samenleving is de laatste decennia op nieuwe manieren

verzuild geraakt, bijvoorbeeld langs de lijnen van generatie. In het dagelijkse leven komen jongeren en ouderen elkaar nauwelijks nog tegen. Eten met Zin kan daarin iets betekenen. Ik denk dat er in samenwerking met scholen mogelijkheden zijn, zeker nu het thema burgerschap zo in de belangstelling staat. Dat gaat om veel meer dan bijvoorbeeld leren hoe de regering is georganiseerd. Ik ben na al die tijd nog steeds betrokken, omdat ik het ontzettend leuk vind om te doen. Ik ga altijd met meer energie naar huis dan waarmee ik kwam. De organisatoren doen gewoon mee aan het gesprek, ik krijg ook mijn soep opgeschept. Een plek om op een gelijkwaardige manier met andere mensen samen te zijn, met verschillende achtergronden en van andere generaties, maakt me bewuster. Ook voor mij is het niet vanzelfsprekend om met deze levensvragen bezig te zijn.

Veerkracht van mensen

Eten met Zin heeft nog veel meer in zich en ik zou het initiatief wel willen uitbreiden. Ik zie potentie in het sociaal domein. Daar zit het leven. Het zou een roeping moeten zijn voor levensbeschouwelijke organisaties om daar de zingevingslaag aan te bieden. Dat is zó belangrijk voor de veerkracht van mensen. Bijvoorbeeld door het vinden van nieuwe rituelen of het aanbieden van plekken voor verdieping. Het is een hele opgave om daar goede vormen voor te vinden. Daar moet iemand zich verantwoordelijk voor gaan voelen.”

“Ik zie potentie in het sociaal domein, daar zit het leven”

Simonshuis

Simonswandeling door Utrecht

*Er is iets in je dat leeg is en het stroomt vol
met het zingen van die merel*

Deze dichtregel zal ons vandaag vergezellen tijdens de Simonswandeling door de binnenstad van Utrecht. Chris draagt 'Een Merel' van Rutger Kopland voor bij het meditatief moment waar we deze ochtend mee beginnen. We zijn in de kapel van het Simonshuis. De ruimte voelt open en warm, het licht komt binnen via een rij smalle ramen hoog in de gebogen houten wand. Het plafond is vormgegeven als een hemel met een zon. Een verrassing is het, het interieur van deze kapel, die aan de buitenkant zo futuristisch oogt met haar zinken bekleding en het koepelvormige dak.

Als we eenmaal met de groep in stilte door steegjes en stille hofjes met mooie tuinen en geveltjes lopen, horen we – hee! – een merel zingen. Op de brug boven de gracht bij de Pausdam staan we stil. Gertie geeft ons een vraag over de merel en de leegte ter overdenking in het volgende deel van de wandeling. Even later probeer ik in gesprek met een medewandelaar te verwoorden wat mij heeft geraakt. Ik vertel over de weerstand die ik voel bij de opdracht, hij over de warme herinneringen die bij hem opkomen. In mij kantelt iets en mijn stemming verandert.

Weer terug in de kleine stadstuin van het Simonshuis aan het oude spoor vallen bij mij, met een broodje in de hand nog even napratend, de laatste stukjes op zijn plaats. Opgewekt loop ik de stad weer in.

AAN HET WOORD:

Gertie Blaauwendraad

initiatiefnemer van het Simonshuis

Als groep kun je meer dragen en sta je sterker dan alleen

“Welkom in het Simonshuis! Hier, midden in Utrecht, kun je inspiratie en zingeving vinden. We willen deze plek beschikbaar houden voor de stad, door in het huis gastenverblijf aan te bieden en activiteiten te organiseren. De Simonswandeling bijvoorbeeld, die geïnspireerd is op de wandelingen van kloostergemeente Nijkleaster in Friesland.

Vorig jaar kerst, het ultieme moment om gastvrij te zijn, organiseerden we een kerstmaaltijd met een verhaal in de kapel. Ik vond het nogal spannend en vroeg me af of er wel mensen zouden komen. Het zat helemaal vol en het werd een bijzondere avond. Ik dacht dat ik veel te veel glühwein in huis had gehaald, maar aan het eind was alles op. Mensen wisten ons blijkbaar te vinden, ook personen die hier nog nooit waren geweest. Er werd al gevraagd of we zoiets met Pasen weer doen. Voorlopig houden we het bij kerst, maar wie weet.

Nikola Kommunititeit

We bestaan als Simonshuis anderhalf jaar. Voorheen was dit het huis van de Nikola Kommunititeit waar een groep mensen met eigen leefregels samenleefde als in een klooster, een gemeenschap van gedeelde middelen. Om de vaste bewoners heen hadden zich kringen gevormd van mensen die in meer of mindere mate bij de kommunititeit betrokken waren. Ik ben hier in die tijd een paar keer over de vloer geweest. Toen veel van de oorspronkelijke bewoners waren overleden of vertrokken, bezon de kommunititeit zich op de toekomst. Maar zomaar een projectontwikkelaar binnenhalen, wilden ze niet. Met een klein kerngezelschap zijn wij toen ingestapt. De waarden van de Nikola Kommunititeit - gastvrijheid, gemeenschap en gebed - hebben we overgenomen en daar een eigen invulling aan gegeven. Gemeenschap is bijvoorbeeld veranderd in gemeenschappelijk. We hebben ook drie waarden toegevoegd: geluk, gesprek en groen.

Bedding

Hier wonen nu elf mensen: drie kernbewoners, onder wie ikzelf, twee aspirant-kernbewoners en vijf tijdelijke gasten plus een baby. We sluiten ook aan bij bestaande projecten als Kamers met Aandacht. We zijn geen hulpverleners voor onze gasten, maar creëren een bedding. Sinds we hier wonen, hebben we al vijf tijdelijke bewoners weer uit kunnen zwaaien. Wij vormen geen commune, maar delen veel. Iedere donderdag eten we samen, dat is onze 'clubavond'. En we hebben iedere avond wel mensen over de vloer voor een of andere activiteit. Ik vind het heel leuk om dat geroezemoes te horen, dat betekent dat het huis wordt gebruikt. Dat is wat we willen.

We gaan ook relaties aan met onze omgeving. Dat is soms zoeken en soms gaat dat heel natuurlijk. Bij de programmering werken we bijvoorbeeld samen met de Janskerk die hier een aantal activiteiten heeft, waaronder filmavonden en de repetities van het koor. Ook het Verhalenhuis Utrecht heeft hier zijn vaste plek gevonden. De trekkers daarvan zijn ondernemend en inspirerend. Het zijn echte performers en verbinders. Zo maken ze van de kapel een intiem theater met mooie voorstellingen en een open podium waar ruimte is voor mensen om een eigen liedje te laten horen of een act op te voeren.

Gezamenlijke zoektocht

Het vormgeven van het Simonshuis is een gezamenlijke zoektocht van het bestuur en de bewoners. Want hoe doe je dat eigenlijk, samen leven? Wat wil hier ontstaan en hoe kunnen we dat delen met anderen? Ikzelf wilde al heel lang op deze manier wonen. Ik vind samen met anderen leven iets heel natuurlijks. Als groep kun je meer dragen en sta je sterker dan alleen. Ik groei zelf ook

“Ik vind samen met anderen leven iets heel natuurlijks”

door mijn zoektocht naar de manier waarop je elkaar kan voeden. Ik ontdek steeds meer dat het in wezen gaat om het bieden van ruimte waarin iets kan ontstaan. Ik ben steeds weer verbaasd door wat er dan gebeurt. Hoe meer ik loslaat, hoe meer er kan ontstaan. Dat is nog helemaal niet zo makkelijk. Het is heel fijn dat we terug kunnen vallen op een betrokken en steunend bestuur dat ook sturing geeft.

Ik ken veel gemeenschappen en heb gezien waar het kan wringen: financieel, juridisch, maar ook in de mate van zorg voor elkaar. Duidelijk begrenzen is belangrijk, je moet daar verstandige keuzes in maken. We denken goed na over wat we kunnen waarmaken.

We krijgen veel positieve reacties. Mensen die hier geweest zijn, nemen weer anderen mee. Toch ben ik er huiverig voor om het Simonshuis een succes te noemen. Ook ben ik voorzichtig met pr en werving. Ik voel meer voor een rustige, organische ontwikkeling. Naar iets wat bij ons past. De mensen die hier over de vloer komen, zien wat we doen, reageren enthousiast op kleine verbeteringen en dragen zorg voor het huis en zelfs voor ons. Dat raakt mij. Wat dat dan is? Genade, misschien? Het gaat mij om het samen mens zijn.”

Repair Café de Bieb

Bibliotheek Neude in Utrecht

In het voormalige postkantoor aan de Neude in Utrecht, waar tegenwoordig de openbare bibliotheek is gehuisvest, zijn mensen druk aan het werk. Kinderen, studenten, moeders en vaders, ouderen en nieuwkomers buigen zich met ingespannen gezichten over de hoge tafels. Samen met vrijwillige reparateurs proberen zij hun kapotte apparaten weer aan de praat te krijgen. Allerlei spullen zijn uitgestald op de tafels: kleding, een koffiezetapparaat, bestuurbare autootjes, een klok, een iPad. De normaal zo stille bibliotheek gonst van geroezemoes, ratelende naaimachines en zoemende schroefmachines.

Dertiger Niels, functioneel ontwerper van beroep, staat te zweten boven een broodrooster. Hoe gaat dat ding open? De eigenaresse laat weten dat zij het apparaat al achttien jaar heeft en eraan gehecht is. Zo worden ze niet meer gemaakt. Geïnteresseerd kijkt ze mee. Een andere reparateur komt erbij. We laten allemaal onze hersenen kraken. Is het een aardlek, maakt hij kortsluiting? Het prutsen doet iets met ons. Ongemerkt verandert onze relatie met de broodrooster. We gaan er een beetje van houden, hem koesteren.

Niels maakt de broodrooster van binnen schoon en zet hem weer in elkaar. Dat gaat gelukkig vlot doordat hij foto's van het apparaat heeft gemaakt. Stekker in het stopcontact en, zowaar, het rooster begint te gloeien. Niemand weet precies wat het probleem nou was, maar hij doet het weer!

De gastheer luidt het belletje, de reparatie is geslaagd. Het hele gezelschap barst in gejuich uit. Hoera!

AAN HET WOORD:

Martijn Leusink en Bas Defize

oprichters van het Repair Café de Bieb
in Utrecht

Het is onbestaanbaar dat er zoveel goede spullen worden weggegooid

Als we Bas vragen wat hem zo aanspreekt in het Repair Café, vertelt hij het verhaal van een meisje van een jaar of vijftien dat enkele jaren geleden langskwam met een Nespresso koffiezetapparaat dat het niet meer deed. “Ze wilde dat ik haar liet zien hoe ze het moest repareren, want thuis gingen de koffiezetapparaten steeds kapot en dan werd er weer een nieuwe gekocht. In de kelder stonden er nog drie. Dat vond ze zo zonde!” Samen met het meisje heeft Bas het apparaat toen helemaal uit elkaar gehaald. “Het meisje was zo ontzettend scherp, wees aan waar nog schroefjes zaten en stelde veel vragen. Uiteindelijk ontdekten we wat er kapot was, repareerden het en zetten het apparaat weer in elkaar. Ik gaf haar nog een lijstje mee van plekken waar ze nieuwe onderdelen kon kopen als dat nodig was en wenste haar succes. Twee weken later belde ze op en vertelde ze dat ze nog twee koffiezetapparaten had gerepareerd. Die had ze meegegeven aan haar broer en zus, voor in hun studentenkamers. Dat is toch geweldig! Daar doen we het voor.”

Ontmoeting en samenwerking

Martijn liep zelf ooit met zijn kapotte stofzuiger binnen bij het Repair Café in Utrecht-Oost en zag daar een bordje: wie komt ons helpen met de organisatie? Die rol paste precies bij hem. Zelf apparaten repareren kon hij niet, maar op deze manier bijdragen aan armoedebestrijding, duurzaamheid en eenzaamheidsbestrijding sprak hem aan. Want het Repair Café is veel meer dan gewoon een reparatiewerkplaats. Iedereen kan met allerlei kapotte spullen langskomen. Er is slechts één vereiste: je moet erbij blijven om te helpen en mee te denken. Dat is leerzaam en ook gewoon leuk. Zo verenigt het Repair Café economische, ecologische en sociale motieven. Een probleem – een kapot apparaat – vormt een gelegenheid voor ontmoeting en samenwerking. Het wordt een object van aandacht, zorg en ambacht. Je kijkt echt anders naar je koffieapparaat als je het zelf hebt gerepareerd.

Vrijwilligers

Samen startten Martijn en Bas een nieuw Repair Café in Bibliotheek Neude, een unieke kans.

Ze maken er gebruik van het Huis van Actief Burgerschap, een mooie ruimte beneden bij de grote hal, gratis ter beschikking gesteld door de bibliotheek. Ze zijn ongelooflijk blij dat ze in dit prachtige, historische gebouw mogen zitten, midden in de stad. De meer dan twintig vrijwilligers doen om uiteenlopende redenen mee. Ze vinden het onbestaanbaar dat er zoveel goede spullen worden weggegooid en dat mensen zo onachtzaam met hun spullen omgaan. Veel repairders vinden het ook gewoon leuk om te zien of ze een apparaat weer aan de praat kunnen krijgen. Het is echt een sport om te kijken of het lukt. Sommigen blijven er uren aan werken. Reparatie is alleen al om die reden in de winkel onbetaalbaar. En dat is nou net het probleem: het is vaak goedkoper om iets nieuws te kopen.

Martijn, Bas en enkele andere vrijwilligers proberen actief invloed uit te oefenen op de afvalstroom in de stad. Ze zoeken samenwerkingen met gemeentewerven waar apparaten massaal in de afvalcontainers gegooid worden. Ze bedenken manieren waarop ze goede apparaten tijdig kunnen onderscheppen, herstellen en beschikbaar kunnen maken voor een tweede leven, bijvoorbeeld via de lokale kringloopwinkels. In workshops leren ze mensen stekkers vervangen en solderen. Daarnaast organiseren ze pop-up cafés verspreid door de stad.

Internationale beweging

Martijn was lange tijd bestuurder in de landelijke organisatie, Stichting Repair Café International, een initiatief van oprichtster Martine Postma, die ook het allereerste Repair Café organiseerde. De stichting helpt lokale groepen in de hele wereld bij het opstarten van hun eigen Repair Café. Inmiddels zijn dat er meer dan 3000 wereldwijd, die gezamenlijk maandelijks bijna 60.000 apparaten

repareren. De stichting is ook aangesloten bij de internationale *Right to Repair*-beweging, die zich inzet voor het recht op herstelbare producten voor consumenten. Op 23 april 2024 stemde het Europese parlement in met een initiatiefwet die het recht op reparatie regelt. In die concepttekst werden Repair Cafés maar liefst drie keer met naam genoemd. Zo kreeg een van oorsprong klein, lokaal initiatief mondiale politieke impact.

Op onze vraag of dit werk Martijn zelf ook heeft veranderd, antwoordt hij eerst ontkennend. Maar na even nadenken is er toch iets: zijn relatie met repareren is veranderd. Hij dacht dat niet te kunnen, maar heeft nu het vertrouwen om een apparaat gewoon open te maken. Eenvoudige reparaties lukken steeds vaker, soms met hulp van een collega. Natuurlijk lukt het repairders niet om elk apparaat te redden, maar de poging is veel waard. En soms lukt het, zonder dat iemand weet hoe dat nou precies is gebeurd. “Waarschijnlijk door handoplegging”, zegt Martijn grijnzend.

Lief en leed

De mannen en vrouwen van het Repair Café hebben een appgroep waarin praktische zaken en ook lief en leed met elkaar worden gedeeld. Het is een hechte groep, waarvan de kern al jaren samen optrekt. Elke reparatiemiddag wordt afgesloten met een biertje in de stad.

“Je kijkt echt anders naar je koffieapparaat als je het zelf hebt gerepareerd”

Extinction Rebellion

Actie- en welzijnstraining in het midden van het land

Op een industrieterrein wappert tussen de picknickbanken en de insectenhôtels een vlag: een hoekige zwarte zandloper in een cirkel op een gekleurde achtergrond. Het is het symbool van Extinction Rebellion (XR). Binnen zijn de muren beplakt met posters: 'STOP fossiele subsidies', 'Rijks, zeg NEE tegen ING' en 'Blokkade A12'. Waar geen posters hangen, staan kasten tegen de muur met lades vol knutselspullen, verf en gereedschap. Op tafel staan kannen thee.

Ik ben bij een actie- en welzijnstraining waarin we leren om bij burgerlijke ongehoorzaamheidsacties, zoals snelwegblokkades, de stress die ontstaat bij onszelf en bij anderen te herkennen en te managen. Deze training is een van de vele activiteiten die XR wekelijks door het hele land organiseert. Maar het gedachtengoed van XR reikt verder dan wat we leren in deze training. XR staat voor een andere omgang met de natuur, met anderen en met jezelf. De activisten spreken van een 'regeneratieve cultuur': een andere manier van leven.

Met z'n negenen – van ervaren rebellen tot nieuwelingen – praten we over wat stress met ons doet, hoe we deze spanning herkennen en wat we daaraan kunnen doen. We oefenen ermee in rollenspellen. Wat doe je als een automobilist heel boos is en tegen je staat te schreeuwen, als jij de weg blokkeert? De sfeer in de groep is anders dan ik had verwacht. Dit zijn geen verbeterde militanten, maar bezorgde burgers. Ze doen dit ook liever niet. 'Ik snap uw frustratie meneer, maar er is niets aan te doen. We staan hier omdat we dit heel belangrijk vinden.'

Er dreigt iets verloren te gaan waar ik heel veel om geef

Als we praten over nieuwe maatschappelijke bewegingen waarin zingeving een belangrijke rol speelt, kan Extinction Rebellion (XR) niet onbesproken blijven. Klimaatverandering en biodiversiteitsverlies roepen hevige emoties op. Een op de vijf jongeren zegt stress te voelen als ze aan de klimaatcrisis denken. Ze voelen zich moedeloos, machteloos, piekeren erover of slapen slecht. Voor sommigen is het aanleiding zich aan te sluiten bij de klimaatbeweging en activist te worden. En ook daar wordt weer heftig op gereageerd, met instemming of juist met afkeuring of woede.

Geweldloos

In de kern gaat XR om geweldloos burgerlijk ongehoorzaam actievoeren. Maar daarnaast organiseren ze door het hele land picknicks, creatieve bijeenkomsten en naaiclubs waar spandoeken, vlaggen en posters worden gemaakt, trainingen, kookavonden, lezingen, rouwrituelen voor het klimaat en nog meer. Het zijn levendige lokale gemeenschappen die door samenwerkingen met internationale klimaatgroepen een mondiale protestbeweging vormen. XR is een beweging van mensen die elkaar vinden in een existentiële zorg en zich inzetten voor iets dat groter is dan zichzelf.

Idealisme

XR is decentraal georganiseerd. Elke lokale cirkel is verantwoordelijk voor zijn eigen activiteiten en acties. Sommige betrokkenen zien in de beweging beginnetjes van een andere cultuur. Het is ook een buitengewoon idealistische beweging. Dat zorgt

soms voor interne conflicten, vertelt een betrokkene die anoniem wil blijven. Vanuit het perspectief van een buitenstaander lijkt XR ook een beweging met sterk religieuze trekken. Denk dan aan het samen zingen, de symbolische en onaardse aanwezigheid van de *Red Rebels* en soms het gebruik van rituelen uit verschillende religieuze tradities, zoals het christendom en het boeddhisme.

Ontlading

Betrokkenen die we spreken over XR beginnen direct over de acties. Eén persoon vertelt: “Het is zo spannend als je meedoet. Ik vind het heel eng, als ik zo’n snelweg op moet. Onze mensen leggen in auto’s het verkeer stil en ineens sta je met z’n allen op het asfalt en is de snelweg van jou. Dan volgt een enorme ontlading. Dat we het hebben gedaan, met z’n allen, met die vlaggen en kleuren.” Bij sommige acties zijn er confrontaties met de politie. Dat kan er hard aan toe gaan. De activist vervolgt: “Het was heftig toen de activisten van *Letzte Generation* mee waren. Zij maakten hun vingers vast aan putdeksels. Ik zag een meisje van een jaar of achttien, met haar vingers vast aan een put, met daaromheen de gehandschoende hand van een agent die zijn best deed om haar geen pijn te doen. Ze kregen haar eerst niet los, maar ja, het moest toch.”

Als we haar vragen waarom ze dit toch doet, zegt ze: “In XR zit zo’n enorme levenslust! Het gaat om het willen leven en dat maakt alle inspanningen de moeite waard.”

AAN HET WOORD:

Anne Kervers

klimaatactiviste, woordvoerder van
Extinction Rebellion en promovendus
aan de UVA

“Bij Extinction Rebellion ervaar ik voor het eerst in mijn leven echt gemeenschapsgevoel. Gemeenschapsgevoel betekent voor me dat ik me bij mensen van XR direct al meer op mijn gemak voel. Wij delen een emotioneel besef van klimaatverandering en het vertrouwen in de effectiviteit van geweldloze burgerlijke ongehoorzaamheid. Op basis daarvan komen we samen in actie. Dat scheidt een band. Bij XR heb ik ook samen zingen leren waarderen. Iemand zingt voor en als groep zingen we na. Eerst dacht ik dat het ‘hippie-gedoe’ was. Maar het zingen geeft veel mentale steun, je voelt je er minder alleen door. Vooral bij arrestaties is dat fijn. Het helpt om de spanning te laten zakken op een manier die ik nooit had voorzien. We rouwen ook samen om wat er met de aarde gebeurt. Ik was me niet eens bewust van de rouw die ik voelde. Bij XR is daar ruimte voor.

Politiek activisme

XR is voor mij een gemeenschap die uiting geeft aan zorg en liefde voor de wereld. Uiteindelijk gaat het mij om het beperken van het lijden van mensen en dieren. In 2022 stierven er 62.000 mensen aan hittestress in Europa, voornamelijk ouderen. In India duurt de hittegolf nu al weken met temperaturen van meer dan 50 graden Celsius. De aapjes vallen in Mexico door een hittegolf uit de bomen. Als ik moed nodig heb tijdens een actie of woordvoering, denk ik aan het onrecht dat mensen en andere dieren nu al meemaken elders in de wereld.

Toekomst

Hoe erg de gevolgen van klimaatverandering precies zullen zijn, weten we nog niet, maar menig wetenschapper voorspelt economische crisis of oorlog. Ik denk erover om later te verhuizen naar een plek boven zeespiegel, om met een groep mensen een enigszins zelfvoorzienend bestaan op te bouwen. Ook omdat je ziet dat in oorlogstijd de voedselvoorziening voor de bevolking buiten de steden vaak beter is dan in de steden. Als ik kinderen krijg, wil ik op een plek met toekomstperspectief wonen. Daarnaast vind ik het belangrijk om vaardigheden door te kunnen geven die belangrijk zijn in een wereld van drie graden opwarming.

Transformatie

Burgerlijke ongehoorzaamheid zie ik als essentiële vorm om ervoor te zorgen dat de overheid ons gaat beschermen. Decennialang zijn niet-disruptieve demonstraties genegeerd. Het gebrek aan klimaatbeleid is gevaarlijk, zoals ook uit het Urgenda-vonnis blijkt. Disruptieve actie is een uitdrukking van liefde, omdat er iets verloren dreigt te gaan waar ik heel veel om geef. Het actievoeren is een transformatie van die emoties. Ik had de klimaatcrisis natuurlijk liever niet gehad, maar ik ben blij dat ik het gevoel van gemeenschap heb leren kennen.”

Lenteland

Rondleiding boerderij 't Gagel in Lochem

Al lange tijd zijn er mensen op zoek naar andere, toekomstbestendige manieren van boeren. Regeneratief boeren is het nieuwe buzzwoord. Wat het verschil is met duurzaam boeren gaan we bekijken op boerderij 't Gagel in Lochem. Daar is een team van vier boeren bezig met het omvormen van 45 hectare land naar een rendabel boerenbedrijf dat minimaal zeven generaties vooruit kan op die grond.

We treffen boerin Anne en een groep belangstellenden bij het winkeltje. Sommigen kamperen op de boerderij, anderen zijn van ver hiernaartoe gekomen om te horen en zien waar regeneratie precies over gaat. Allemaal raken we gefascineerd door het verhaal van Anne. Ze laat ons het masterplan zien dat aan de muur van de voormalige koeienstal hangt. Negen bedrijfslijnen schetst ze, waarvan de eerste, de no-dig tuin van 7000 vierkante meter, al voldoende verschillende groenten voor de abonneementhouders in de buurt levert. Ook de nieuwe tunnelkas naast de net aangeplante boomgaard staat vol planten. Kippen begrazen vanuit hun kipmobielen het land. Er is volop leven om ons heen. Jonge torenvalken vliegen uit, vogels en krekels laten zich horen. In vier maanden tijd - want zo lang wonen en werken Anne en de andere drie boeren hier nu - is er immens veel werk verzet.

We zijn onder de indruk van die prestatie, maar het meest boeiende aan Anne is iets anders. Het is haar grondhouding, haar manier van kijken naar alles wat leeft en de plaats van de mens tussen planten, dieren en microben. Centraal op deze boerderij staat het faciliteren van leven, vertelt ze. Het is haar levenswerk. Ze straalt als ze erover praat.

AAN HET WOORD:

Anne van Leeuwen

Lenteland-boerin op 't Gagel in Lochem

Ik zie de samenhang tussen al het leven

“Ik ben opgegroeid als molenaarsdochter in de Zaanstreek. Doordat mijn moeder me vaak mee naar buiten nam, raakte ik al vroeg vertrouwd met de dieren en planten in onze omgeving. Mijn favoriete leraar op de middelbare school – hij gaf kunst – leerde me op een andere manier te kijken dan bij andere vakken gebruikelijk was. Dat inspireerde me zo dat ik in eerste instantie van plan was om naar de kunstacademie te gaan. Het werd uiteindelijk een andere route. Ik studeerde lang en alle kanten op: cultuurwetenschappen, kunst, biologie en ecologie. Toen ik de documentaire ‘Groen Goud’ van VPRO Tegenlicht zag, werd in een klap duidelijk wat ik de rest van mijn leven wilde doen. Daar kwam ik voor het eerst in contact met regeneratie: ik zag hoe verwoestijnde landschappen weer tot leven kwamen op een manier die al het leven in de omgeving goed deed. De natuur floreerde, er was voedsel en de gemeenschap kreeg weer een toekomst. Dat dit mogelijk was! Alles kwam

voor mij samen in regeneratieve landbouw. Deze boerderij is voor mij de plek waar ik dat kan realiseren.

Wederkerige relaties

Het grootste probleem van deze tijd is dat wij ons als mens gescheiden zien van al het andere leven op aarde. Aristoteles begon al met het maken van een hiërarchie in bestaansvormen. De mineralen op het laagste niveau en de mens aan top. Ook in de joods-christelijke traditie, het verlichtingsdenken en het modernisme zie je dat terug. Inmiddels wordt daar door de wetenschap aan getornd, maar we willen er vaak nog niet aan dat deze zienswijze misschien niet klopt. We doen zelfs ongelooflijk ons best om de scheiding in stand te houden. Als we horen dat ook chimpansees attributen gebruiken als instrumenten, en dat dat niet het verschil maakt tussen hen en ons, verschuiven we onze aandacht naar het hebben van gevoelens. Dan moet dat het onderscheidende aspect zijn. Als we dan

ontdekken dat ook dieren gevoelens hebben en zelfs empathie kennen, kijken we naar planten. Communicatie moet dan wel het kenmerk zijn dat ons onderscheidt van planten. En als we doorkrijgen dat ook bomen met elkaar communiceren, zoeken we het onderscheid in bewustzijn. Wat is dat toch met ons?

Ik zie geen fundamenteel onderscheid tussen vormen van leven. Ik zie leven en relaties. Wederkerige relaties. Kijk nou naar schimmels. Schimmels zijn veel betere boeren dan wij. Ik kan niet zien wat een plant op een specifiek moment precies nodig heeft. Mycorrhizaschimmels in de buurt van die plant weten dat wel. Dat is een complex proces dat ik, vanuit mijn plek in het systeem, kan helpen te floreren. Ik kan letten op signalen van degradatie en onbalans. Het antwoord is dan eigenlijk altijd: meer leven toevoegen.

Leven faciliteren

Zoals het onder de grond werkt, werkt het boven de grond ook. We betrekken de Lochemse gemeenschap bij de boerderij. De burens waren bij de ceremoniële opening van 't Gagel en de traditionele buurtbarbecue zetten we voort. Buurman Johan gebruikt voorlopig nog een deel van ons land en zorgt daar goed voor. Op 't Gagel telen we dus voor het leven. Daarmee gaan we verder dan duurzame landbouw waar het gaat om het beperken van schade. We streven naar meer dan alleen 'niet uitbuiten,' we komen juist wat brengen als boeren. We willen leven toevoegen, werken aan een opgaande spiraal. Zo werken we doorlopend aan een betere bodem, meer biodiversiteit, een gezonder klimaat, smaakvol eten, waardevolle gemeenschappen en een eerlijk inkomen voor de boer. Steeds meer leven faciliteren, dat is onze missie. Deze vorm van landbouw bouwt voort op het werk van pioniers uit de biologische en biodynamische beweging en heeft nog diepere wortels in eeuwenoude inzichten. Bijvoorbeeld in de praktijken van

inheemse gemeenschappen, in het westen vaak gelabeld als permacultuur en in het werk van zwarte pioniers, zoals George Washington Carver.

Betrokken gemeenschap

't Gagel is een Lenteland-boerderij. Lenteland is een stichting, opgericht door Wouter de Veer die zijn vermogen en zijn kunnen in regeneratieve landbouw steekt. Hij gelooft dat een regeneratieve gemeenschapsboerderij dé oplossing is voor grote problemen die op ons afkomen. Deze tijd vraagt om gezond eten, empathie voor alles wat leeft en een holistische visie. Regeneratieve landbouw werkt aan ecologische, sociale én economische winst. Dat levert niet alleen gifvrij en vitaal voedsel op, maar ook een betrokken gemeenschap en een levende bodem. De gemeenschap om de boerderij heen speelt een belangrijke en actieve rol. Naast groente-abonnementen en een fijn verblijf op de boerderij kun je namelijk mede-eigenaar worden, waardoor de grond vrijgekocht wordt door de gemeenschap. Zo zijn zowel boeren als consumenten verzekerd van een regeneratieve toekomst voor deze plek. Lenteland telt nu vijf Lenteland-boerderijen en wil in de komende tien jaar verder ontwikkelen naar honderd regeneratieve boerderijen.

Denk nu niet dat regeneratie voorbehouden is aan boeren. Ook als beleidsmaker, kunstenaar, wetenschapper, student, organisatie of buur kun je aan de slag met regeneratie. Het is immers geen methode, maar een levenshouding. En - hoe moeilijk het ook lijkt - je kunt ermee starten door dingen anders te gaan doen."

“Regeneratie is geen methode, maar een levenshouding”

Afrikaanderwijk Coöperatie

Open dag Gemaal op Zuid, Rotterdam

We zijn op de open dag van het Gemaal op Zuid, een levendige plek aan het Afrikaanderplein in Rotterdam-Zuid. De markt is in volle gang. Op het voetbalveldje verderop knalt een bal tegen de ijzeren omheining, kinderen joelen naar elkaar. Zittend op een opvallend hoekig gebouwtje dat opgetrokken lijkt uit plastic vaten, kijken twee jonge moeders toe, met hun kinderwagens naast zich. Het is het Grondstoffenstation van de Afrikaanderwijk Coöperatie.

De Afrikaandermarkt trekt wekelijks 30.000 mensen. Dat is enorm belangrijk voor de wijk, maar zorgt ook voor veel afval. Ondernemers moeten ervoor zorgen dat hun bedrijfsafval netjes wordt verwerkt en de gemeente is verantwoordelijk voor consumentenafval. Maar hoe zit het dan met de plastic bakjes die op straat belanden, vijf minuten nadat de visboer er zijn kibbeling in heeft verkocht?

Om het afvalprobleem op te lossen bouwde de coöperatie een afvalinzamelingsstation. Alhoewel, afval? Zelf spreken ze liever over grondstoffen. “Papier, karton, hout, plastic, groenten en fruit worden in het inzamelingsstation allemaal gescheiden voor hergebruik. Wij zijn de eerste circulaire markt van Nederland”, vertelt Paula. Voor de jonge moeders fungeert het grondstoffenstation als tribune bij de sportvelden en op het dak worden schooltuintjes aangelegd. Bij de balie aan de zijkant kunnen buurtbewoners aan het einde van de dag onverkochte groenten en fruit gratis afhalen. Kortom: meer banen, een schonere buurt én een ontmoetingsplek dankzij dit toffe recyclegebouw.

AAN HET WOORD:

Annet van Otterloo

coördinator en medeoprichter
van de Afrikaanderwijk Coöperatie

Er zijn miljoenen conversaties nodig

“Beleidsmakers keken tien jaar geleden naar Rotterdam-Zuid en zagen de wijk als buurtstatistiek, met 85 procent inwoners met een migratieachtergrond, 80 procent sociale huurwoningen en het hoogste werkloosheidspercentage van de stad. Als buurtbewoners zagen wij iets anders, namelijk een wijk met een enorme culturele rijkdom, creativiteit en vakmanschap. De mensen hier kunnen veel, maar worden niet vaak in staat gesteld daar geld mee te verdienen. Waar beleidsmakers proberen de cijfers op te krikken en externe instanties de wijk insturen, werken wij aan ontwikkeling van binnenuit door alles wat al in de wijk aanwezig is aan te wenden. Ons motto is ‘development without displacement’: verbetering van de wijk met behoud en betrokkenheid van de oorspronkelijke bewoners.

Tien jaar geleden zijn we met kunstenaars begonnen om de wijk mooier te maken. Met kunst kun je nieuwe ideeën verbeelden, dingen ontwerpen die er voorheen niet waren. Het allereerste project was de Markt van Morgen. Samen met marktkoopmannen verfraaiden we

de markt op het Afrikaanderplein. Er gebeurde van alles: van een modeshow tot de verkoop van verse sapjes van onverkocht fruit. Het waren kleine interventies om de markt het hart van de wijk te maken. Op die markt werden de eerste lessen geleerd. We liepen tegen veel onlogische regels aan. We beseften dat er voor structurele verandering projecten voor de lange termijn nodig waren.

Catering verzorgen

In 2009 ging de Wijkkeuken van start. In deze wijk wonen vrouwen die hun hand niet omdraaien voor het koken van een bruiloftsdiner voor honderd mensen. Als je daar niet zenuwachtig van wordt, kun je ook de catering verzorgen voor andermans feest. Deze vrouwen runnen nu de Wijkkeuken. We begonnen met subsidie van een stichting, maar zijn nu al jaren rendabel. Hetzelfde geldt voor het Wijkatelier. Veel vrouwen in de wijk zijn uitstekende coupeuses. Ontwerper Jean Paul Gaultier zocht ooit mensen die een ingewikkeld ontwerp konden uitvoeren en deze vrouwen pakten dat op. Toen de ontwerper, onder de indruk van hun vakmanschap en beheersing van

“Met kunst kun je nieuwe ideeën verbeelden”

bijzondere technieken, langskwam om de naaisters te ontmoeten en te bedanken, hadden ze geen tijd. Ze hadden thuis visite!

De Wijkkeuken en het Wijkatelier waren het begin van het organiseren van de wijkeconomie. We wisten dat er in deze wijk veel publiek geld werd uitgegeven aan zorg, welzijn en schoonmaak, maar dat geld stroomde naar de grote organisaties aan wie die diensten werden aanbesteed. Als we dat werk naar ons toe konden halen, zouden we het geld in de wijk kunnen houden. Dus niet aanbesteden, niet uitbesteden, maar inbesteden. De Wijkkeuken en het Wijkatelier bewijzen dat we dat zelfs beter kunnen dan grote organisaties.

Vormen van waarde

Door gebruik te maken van het *Right to Challenge*, een aanpak waarbij een groep georganiseerde bewoners taken van een gemeente kan overnemen, namen we met de coöperatie de afvalinzameling van de markt over. Eerder waren we al begonnen met het schoonhouden van portieken van de woningbouwvereniging. Door zaken als afvalinzameling en schoonmaak lokaal te organiseren, creëren we verschillende vormen van waarde. De portieken worden schoner, omdat het werk gedaan wordt door mensen die in de wijk wonen. En de schoonmaker is niet anoniem meer, maar een neef van je buurman of een zus van je zwager en die groet je. Als een bekende je portiek schoonhoudt, word je zelf ook netter. Het versterkt de gemeenschap. Met de bouw van ons eigen grondstoffenstation verdienen we nu ook geld aan het opruimen van de markt.

Het inbesteden van werk raakt steeds meer ingeburgerd. Daar zijn we blij mee, maar we zien ook dat het vaak blijft steken bij facilitair werk zoals schoonmaak en catering. Tegelijkertijd wordt er veel onderzoek gedaan in de wijk. Bewoners leveren hiermee data aan in belangrijk onderzoek, maar profiteren hier zelf weinig van. Om het delen van kennis ook waardevol te maken voor de wijk, hebben we een consultancybureau opgezet.

Zo bouwen we aan het ontwikkelen van een lokale kenniseconomie en verkleinen we de kloof tussen onderzoek en beleidsontwikkeling en de burger. We verbinden een aantal voorwaarden aan de participatie: deelnemers moeten eerlijk vergoed worden voor hun deelname, er moet erkenning zijn van lokale expertise, er moet ruimte zijn voor aanpassing van de onderzoeksvraag en voor het inbrengen van onderzoeksvragen.

Radicale gelijkwaardigheid

Binnen de coöperatie gaan we uit van radicale gelijkwaardigheid. Iedereen verdient hetzelfde bedrag per uur, van de schoonmaker tot de bestuurder. Als de winst omhooggaat, gaan alle lonen omhoog. Iedereen beslist mee over de ontwikkeling van de organisatie. Goed werkgeverschap en sociale zekerheid zijn voor ons erg belangrijk. We werken zoveel mogelijk met vaste contracten.

Uiteindelijk gaat het om verbindingen met de plek en tussen de mensen, met als doel *knitting strong networks*. Die netwerken ontstaan uit nieuwsgierigheid: wie zijn de mensen, wat doen ze, wat willen ze en wat kunnen ze? Het uitwisselen van kennis en leren van elkaar is een dans zonder einde. Er zijn gewoon miljoenen conversaties nodig!

Als ik tien jaar geleden had geweten waar ik aan begon, was ik onderweg wel ergens uitgestapt. Je loopt tegen zoveel dingen aan. Dat is óók de reden dat ik er nog wél ben: er is steeds iets nieuws. Het is heel fijn om op deze manier in een collectief samen te werken. Ik zou niet anders willen. Mensen zeggen: ‘Het is de systeemwereld tegenover de leefwereld.’ Voor mij gaat het om het verbinden van die logica’s. Om te laten zien dat het kan, dat onze manier van organiseren werkt.”

Sites of Memory

Locatievoorstelling *Free to be Free* in De Waalse Kerk, Amsterdam

Scène 1. “Goddamn, Paulus Godin”, schalt het vanaf het podium door De Waalse Kerk. Paulus Godin, medeoprichter van de West-Indische Compagnie, hoort de aanklacht niet. Zijn naam prijkt op een van de grafzerken in de kerk. De nazaten van de mensen die hij als slaven liet vervoeren naar Curaçao en Suriname stellen pijnlijke vragen: Wat als de schepen er nooit waren geweest? Nooit deze kerk, die ze rechtvaardigde? Nooit de gemeenschap die de schepen financierde en daarmee andere gemeenschappen, talen en tradities vernietigde? We worden de kerk uitgeleid naar een gebouw van de Universiteit van Amsterdam. VOC, staat er op de gevel. Mijn hart slaat een slag over. Stonden die letters er altijd al?

Scène 2. Op de trap voor de deur van het Oost-Indisch Huis vertellen de performers verhalen over de slavenscheepen. Over de horror van de reizen naar Indonesië, Sri Lanka, Zuid-Afrika, Colombia, Venezuela en Brazilië. De performers zingen en roepen in het Engels, Papiamentu, Sranantongo. Je hoeft het niet te verstaan om te begrijpen: genoeg is genoeg. Eén van hen trapt de deur open. Door die deur gaan we, langs de kamer waar de Heren XVII beslisten over het lot van honderdduizenden mensen en hun nageslacht.

Scène 3. Er brandt wierook in de kerktuin. Over de wangen van de vrouw naast mij lopen tranen. De verhalen die hier verteld worden, betekenen voor haar iets anders dan voor mij. De performers zingen liederen en nodigen ons uit naar voren te komen, water uit de kom te nemen en terug te geven aan de aarde. Een plengoffer. Een verzoening.

AAN HET WOORD:

Jennifer Tosch en Katy Streek

oprichters en artistiek leiders *Sites of Memory*

You're invited into the process of repair and reconciliation

Jennifer: "I am a cultural historian, born in the United States but my ancestors are from Suriname. Since 1944 my family has lived here in the Netherlands. In 2016 Katy and I co-founded Sites of Memory (SoM). Since then, we have been making site specific work, what I call 'history-theater'. The magic happens when we make hidden stories visible through performance, including dance, music, spoken word and visual arts."

Katy: "I am a theater maker from an English mom, Dutch father. Translating social issues into artistic practices is central to my work. I did my Master's in Applied Theater in South Africa, where I lived for five years. Confronted with the colonial history the Netherlands shares with that country, I felt the urgency to bring this underrepresented past to the foreground. In the Netherlands, the broader conversation on the colonial and slavery history has been with huge discomfort and uncertainty

regarding the language and how to engage with each other. Through art we can make it more of a feeling experience, rather than something you just try to understand rationally."

Free to be Free

Katy: "Each work in the Free to be Free-series is tailored to a specific location. We performed in five different cities: Amersfoort, Deventer, Utrecht, Amsterdam and most recently in Willemstad, Curaçao. In Amsterdam we told the story of a young Angolan boy, who was baptized in De Waalse Kerk. We talked about the Spinhuis right around the corner where Christina, an enslaved girl, was imprisoned and made to do forced labor for fourteen years. In each city the production gets adjusted, we tell stories connected to the local sites, people and places. But the structure and flow of the performance remain the same, with a closing ritual."

Jennifer: “The healing aspect of the closing ritual is something we carry through in all of our works. In Willemstad, the performance evoked a lot of emotions from the descendants of that history. We used the voice as the closing ritual. Together with mezzo soprano Tania Kross we sang at the waterfront. That was a very powerful and emotional moment. The ritual is very important to bring us together, to think about possible futures and healing.”

Katy: “The performance can be either liberating or confrontational. What remains important is that it is a story from all of us and that we also look at the future. These are the stories we share; this is where we are now, but what comes next?”

Institutions

Jennifer: “It is very important that SoM is in collaboration with the institutions that we are infiltrating. The churches, the universities, the museums become a critical part of the research. Often, they know these stories, but for whatever reason have not chosen to center them. As Katy said, these conversations can be very confronting and uncomfortable. Performance is often a way to bring them into a safe space, where you can still embody these experiences. You’re not standing back but invited into the process of repair and reconciliation. For me, the most exciting part of the process is the relationship we build with the institutions. Giving us access to their archives, their hidden stories, takes a lot of trust. That we’re going to do justice, historical justice, and not represent them in a negative way.”

Katy: “We aim to build bridges. We say, let’s talk about these spaces that were glorified and kept exclusive for so long. Bring different people together, including people who may have previously felt that that space was not for them. The dialogues we start really transform these institutions.”

Jennifer: “We create tension when we are pushing the narrative to the edge, when we are stirring things up, when the media gets involved. But if no conversation follows, we failed, I think.”

Learning and Unlearning

Jennifer: “The work with SoM has been absolutely transformative to me personally. It has been a parallel process: I have been learning about my own family history and all these other histories, but it’s also been a process of unlearning. When we went to South Africa for a collaboration, we considered ourselves very aware and decolonized. But we were quickly reminded that for the local Xhosa and Khoisan people, we come from Europe. They see us as the outsiders. Here we are, trying to do something collaborative, having to unlearn a lot of our westernized behaviors. There’s never a time when we are not also being enriched or confronted.”

Katy: “That is the same for me. I see my role as a director more as a facilitator, of guiding the process while everyone’s voice is represented. It is about letting go of control, because of the collaborative process we have with the team. Each person brings their own experience, language and perspective.”

Jennifer: “Our next focus for SoM concerns repair. Not direct payments, as the term often gets conflated with. Repair is also about healing, recognition, education, historical justice. In the creative process, we try to touch on each aspect of that notion. That’s the beauty of co-creation: each person has their own perspective and view on how to embody that.”

*“These are stories
from all of us”*

We vroegen wetenschappers met ons mee te kijken naar de tien initiatieven. Hoe kunnen we deze initiatieven begrijpen in relatie tot spiritualiteit, zingeving en hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen? Hoe verhouden deze moderne plekken zich tot klassieke (levensbeschouwelijke) gemeenschappen en zijn levensbeschouwelijke bronnen hierbij nog van betekenis?

DEEL 3

Structuren van zingeving

Vindingrijke antwoorden op maatschappelijke ontregelingen

Tweegesprek met Christa Anbeek en Laurens ten Kate

Christa Anbeek (1961) is filosoof, religiewetenschapper en theoloog.

Zij bekleedt de bijzondere leerstoel van de *International Grail: Women and Care for the Future* aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. In oktober 2024 verscheen haar meest recente boek *'Embracing vulnerability: In search of communities with a heart'*.

Laurens ten Kate (1958) is filosoof, religiewetenschapper en theoloog.

Hij bekleedt de bijzondere leerstoel 'Vrijzinnige Religiositeit en Humanisme' aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. In mei 2025 verschijnt zijn boek *'Wereldtijd: Essay over de vraag van de vreemdeling'*.

Laurens en Christa, jullie hebben de tien initiatieven in dit boek bestudeerd. Wat zien jullie hierin gebeuren?

Christa: “Het is een interessante collectie. Het is als een bos van tien heel verschillende bloemen, waarin het even zoeken was naar hoe het een boeket vormt. Ik zie een onderscheid tussen initiatieven gericht op verinnerlijking enerzijds, en initiatieven gericht op maatschappelijke vraagstukken anderzijds. Die laatste spreken mij iets meer aan: het zijn projecten die inspelen op een ontregeling in de samenleving en vanuit gedeelde ongerustheid iets nieuws creëren.”

Laurens: “Wat mij bij elke casus opvalt is het thema ‘tijdelijkheid’. Bij D3rde Verdieping gaat het om ‘tijdelijk met elkaar optopen’. Bij Lenteland spreken ze over zeven generaties en bij Extinction Rebellion over normen en waarden alsof ze nog eeuwen bij elkaar zullen zijn, maar ze komen als vreemden naar de acties die bovendien incidenteel zijn. Dat vind ik kenmerkend. Die tijdelijkheid is een enorme uitdaging voor organisaties die van oudsher bezig zijn met levensbeschouwing, religie en zingeving. Die kun je niet zomaar veranderen in tijdelijke verbanden.”

Christa: “Hier ontstaan dus nieuwe vormen van gemeenschap. Mensen komen misschien als vreemden aan, maar tijdens de acties raken zij verbonden met elkaar. Die gemeenschap ‘emergeert’, verschijnt, en is niet op dezelfde manier als bijvoorbeeld een kerkgemeenschap georganiseerd, maar er worden wel degelijk waarden gedeeld. Ze spreken over liefde en waarheid. Dat zijn belangrijke waarden waar mensen zich voor willen inzetten. Collectiviteit is ook een bepaalde waarde: in je eentje ben je machteloos, maar samen kun je een snelweg stilleggen. Daar waar die waarden worden

gedeeld, ontstaan nieuwe collectiviteiten waarin je niet bent aangewezen op je eigen individuele veerkracht. Er is sprake van collective healing. Dit kan resulteren in samen dromen, een gemeenschappelijke intentionaliteit, over welke veranderingen in de wereld nodig en mogelijk zijn.”

Laurens, je schetst het contrast tussen tijdelijke verbanden en gemeenschappen zoals we die kennen van traditionele religies. Waaruit bestaat volgens jou die spanning daartussen?

Laurens: “Zingeving en gemeenschap hebben een complexe relatie in deze tijd. Individualisering speelt al eeuwenlang, maar is de laatste zestig jaar in een stroomversnelling gekomen. De klassieke gemeenschap, zoals bijvoorbeeld een kerk, zorgt juist voor zingeving. Maar een stille, maar grote meerderheid van de mensen in onze samenleving wil dat niet meer aangereikt krijgen van buitenaf, of het nu een kerk is, of de leraar, je ouders, of een ideologische stroming zoals socialisme of humanisme. Tegenwoordig willen we daar zelf over gaan. Ik noem dat ‘de vrijzinnige conditie’: de vrijheid om zelf zin te kunnen geven aan het leven. Maar dat betekent ook: zelf zin moeten geven aan het leven. Dat maakt dat je er helemaal alleen voor staat.

Hier voltrekt zich de implosie van twee ficties die houvast boden, wat de Canadese filosoof Charles Taylor ‘bastions’ noemt. Het bastion is niet meer de gemeenschap in de oude zin. Tegelijkertijd is het bastion ook niet meer het moderne zelf dat het allemaal zelf kan en niets of niemand nodig heeft om gezond en gelukkig te zijn. Die twee ficties imploderen allebei, maar kunnen ook op elkaar ingaan en iets nieuws teweegbrengen. Hier moet dus

“Samen ontregelingen doorleven en daar op nieuwe manieren antwoord op geven, dat raakt mij”

een ontregeling beantwoord worden met een nieuwe ontregeling, om Christa's term te gebruiken. Het zou kunnen gaan om een nieuwe invulling van samenzijn. Niet door terug te gaan naar klassieke gemeenschappen die in het teken staan van een duidelijk fundament, een altijd geldende, universele waarheid, maar naar gemeenschappen die niet zozeer 'zijn' maar 'gebeuren'. Telkens opnieuw en telkens anders. Zo bezien heeft Christa gelijk en gaat het inderdaad om een heel ander soort gemeenschappen die volgens mij in het teken van de tijdelijkheid staan, die te maken hebben met ontregelingen of disrupties en tegelijkertijd aansluiten bij de enorme vrijheidsdrang die de moderne mens kenmerkt. Er ontstaat een nieuwe *sensus communis*: 'zin' voor het gezamenlijke. Je ziet dat ook aan het feit dat woorden als 'kantelen', 'transformatie' en 'disruptie' steeds terugkomen in de taal van de gepresenteerde initiatieven.”

Is het erg dat nieuwe gemeenschappen tijdelijk zijn? Of is bestendigheid belangrijk?

Christa: “Duurzaamheid in je visie en doel is van belang. Dat hoeft niet in een klassieke organisatievorm en gaat ook niet om *lifelong commitments*. Het zijn stippen aan de horizon. Om daar te kunnen komen, dien je dingen uit te proberen en daar weer op te reflecteren. Sommige dingen werken, andere niet. Telkens bereid zijn tot reflectie en opnieuw beginnen is ook een vorm van duurzaamheid. Zoals Hannah Arendt zei: elke dag het kledingstuk dat je gewoven hebt weer uithalen om de volgende dag van voren af aan te beginnen.”

Christa, jouw fascinatie ligt bij 'de vragen die op straat liggen', vragen die voortkomen uit maatschappelijke en persoonlijke ontregelingen. Kun je dit toelichten?

Christa: “Bij diep ontregelende ervaringen wordt de grond onder onze voeten weggeslagen; we worden geconfronteerd met onze fundamentele kwetsbaarheid. Het oude, de manier waarop we de dingen altijd deden, werkt niet meer, maar nieuwe zekerheden zijn er nog niet. Ik noem dat 'liminaliteit': een tussenruimte waar het niet-weten dominant is. Maatschappelijke ontregelingen, zoals de klimaatcrisis, de vluchtelingencrisis, groeiende ongelijkheid en oorlogen zorgen voor radicale onzekerheid. Dit zijn de echte vragen.

Ik zie in de initiatieven in dit boek heel vindingrijke antwoorden op ontregelingen. Dat zie je bijvoorbeeld duidelijk bij de Afrikaanderwijk Coöperatie. Daar waar iedereen problemen ziet, beginnen zij gewoon de markt te verfraaien. Het Repair Café en Lenteland geven antwoord op de ecologische crisis. D3rde Verdieping is ook een bijzonder voorbeeld. Mijn analyse daar is dat ze als organisatie zélf in een ontregelende crisis kwamen en dat heeft iets heel nieuws voortgebracht. Ze hebben nieuwe partners gezocht en een nieuw extern doel gevonden waar ze op kunnen inspelen. Dit soort initiatieven zijn kleine druppels, maar ook parels die een verschil maken.”

Laurens: “Ik denk dat in alle tien initiatieven maatschappelijk engagement zit. Stadsklooster Haarlem is interessant, want de initiatiefnemers zien de stad als een veelheid van plekken die toegankelijk moeten worden gemaakt.

Er moet een nieuwe invulling aan gegeven worden, nieuwe betekenissen en nieuwe praktijken. Maar ze noemen het een klooster en daar zit een ambivalentie in. Een klooster is afgesloten, begrensd. Dat is in tegenspraak met het openstellen voor iedereen. Die spanning intrigeert me. Hoe kan een plek, een gemeenschap tegelijkertijd open en intiem, ontregelend en beschermend zijn?

Wat me ook opvalt in verschillende initiatieven is de relatie met de dingen. Zoals het Repair Café, dat zich afvraagt: wat als we de dingen laten spreken? Het recht op reparatie, dat is bijzonder! We denken vaak aan mensenrechten, maar wat als de dingen ook rechten hebben? Ik moet denken aan de ecosofische vragen van deze tijd en aan de Franse filosoof Bruno Latour, die spreekt over het parlement van de dingen. Kunnen we ook een gemeenschap vormen met de dingen, de dieren, de planten, de schimmels, de stenen? Ofwel: met de wereld vanuit een niet-antropocentrische blik? Lenteland en het Repair Café geven het duidelijkst invulling aan het breed denken over het begrip 'gemeenschap'."

Wat kunnen oude gemeenschappen of plekken leren van of toevoegen aan de tien initiatieven?

Christa: "Een aantal seculiere filosofen zegt: we kunnen niets meer met die oude plekken, oude bronnen, de religieuze erfenis. Ik ben voorzichtiger. In oude spirituele tradities vind je soms wijsheden die vandaag de dag nieuwe betekenis kunnen krijgen. De laatste tijd laat ik mij inspireren door inheemse praktijken. Vaak zijn het orale tradities met wijsheden die bijna vergeten zijn. Zoals het luisteren naar de stemmen van de zee en de bergen of van voorouders. Bij *Sites of Memory* zie je dat terug. Daar zijn culturen onteigend en doodgemaakt. Verzoening kan alleen plaatsvinden als er stem wordt gegeven aan wat stemloos is gemaakt."

Laurens: "De georganiseerde religie kan volgens mij iets leren van of betekenen voor deze bewegingen als bij henzelf iets wordt opengesteld of opgeschud. Sommige verbanden willen dat ook graag. Misschien moeten ze iets heel anders gaan doen, niet alleen financieel maar ook organisatorisch. Kunnen geloofsorganisaties zich herijken? Ik weet niet of dat kan en moet. Maar hun gebouwen zijn waardevol en vaak schitterend; die moet je behouden en wellicht ter beschikking stellen aan de nieuwe tijdelijke gemeenschappen waarover we nu spreken. Andere zijn al heel actief. Zo komt Eten met Zin voort uit Vrijzinnigen Bennekom. Bij de maatschappelijk geëngageerde initiatieven zou het inbrengen van ontvankelijkheid en openheid van meerwaarde kunnen zijn. Als de vrijzinnigheid dat kan doen, ben ik trots. Het begint echter bij het openbreken en openstellen van plekken. Het is belangrijk naar buiten toe te denken, zoals het Simonshuis dat doet."

Christa: "Wees gul! Met geld, met je plekken. Veel kerkelijke organisaties zijn bang hun identiteit te verliezen, maar straks is er niets meer over. Er zijn zoveel interessante initiatieven - vindingrijk, vluchtig misschien en zonder garantie - die ondersteuning verdienen. Het maatschappelijk middenveld, waar kerken onderdeel van zijn, dient in mijn ogen een tegengeluid te bieden aan de macht van geld en polariserende politiek. Kerken kunnen in samenwerking met seculiere initiatieven verbanden helpen creëren waar je op het idee komt dat er ook heel andere waarden belangrijk zijn: zusterschap, solidariteit en eerbied voor alles wat leeft."

Samen ontregelingen doorleven en daar op nieuwe manieren antwoord op geven, dat raakt mij. Elkaar aanvullen is precies wat je nodig hebt in het opdelven van nieuwe kennis en wijsheid en dat op kritische wijze samenbrengen met oude wijsheid en praktijken. Ik zie een prachtige verzameling die uitnodigt tot verbreding en actieve samenwerking."

Nieuwe vormen van kerk-zijn

Interview met Hans Alma

Hans Alma (1962) is psycholoog en Hoogleraar Geestelijke Zorg en Religieus-Humanistische Zingeving aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Daarnaast heeft ze een coachingspraktijk over zinvol leven en werken. In oktober 2024 kwam haar boek 'Ecospiritualiteit' uit, waarin ze beschrijft hoe de ecologische crisis en een zingevingscrisis met elkaar verband houden. Ze pleit voor de bewuste inzet van de spirituele vermogens van de mens ten dienste van de heelwording van de planeet.

Hans, wat viel je op aan de tien initiatieven die in dit boek zijn beschreven?

"Allereerst vond ik het prachtig om te zien wat er allemaal in onze samenleving gebeurt. Daarnaast bevestigden de initiatieven mij in mijn overtuiging dat het bij zingeving niet alleen

om cognitieve betekenisverlening gaat. Het gaat lang niet altijd om bewuste reflectie, maar om het zich lichamelijk engageren met een concrete plaats, met een bepaalde situatie en met elkaar, om zo uitdrukking te geven aan wat je echt van waarde vindt. Dat cruciale, concrete element van zingeving viel mij bij de initiatieven het meest op."

Heb jij het idee dat bij initiatieven zoals het Simonshuis en D3rde Verdieping zingeving meer op de voorgrond staat dan bij bijvoorbeeld het Repair Café, de Afrikaanderwijk Coöperatie of boerderij 't Gagel?

“Het is maar net hoe je zingeving opvat. Als het gaat om de bewuste reflectie op levensvragen, is er zeker verschil tussen bijvoorbeeld het Simonshuis en de Afrikaanderwijk Coöperatie. Maar dat betekent voor mij niet dat het bij de Afrikaanderwijk niet over zingeving gaat. Bij de Afrikaanderwijk Coöperatie staat de vraag centraal: ‘hoe krijgen we een leefbare wijk?’ Het gaat daar over zingeving langs de route van het gezamenlijk handelen vanuit bepaalde waarden. Het is zingeving als gemeenschapszin en de zin om zorg te besteden aan de omgeving. Deze vorm zie je eigenlijk terug in alle initiatieven en is voor mij net zo volwaardig.”

Je hebt meerdere boeken gepubliceerd waarin het menselijk verlangen naar zin en goed (samen)leven centraal staan. Je laatste boek heet ‘Ecospiritualiteit’. Wat betekent ecospiritualiteit voor jou?

“In ‘Ecospiritualiteit’ ga ik uit van het concept van planetaire gezondheid. Dat is gezondheid in brede zin: fysiek, mentaal, sociaal, spiritueel,

menselijk en niet-menselijk. Om de aarde weer gezond te maken, moeten we beseffen dat we deel uitmaken van een omvattend systeem met onderlinge afhankelijkheden, dat we onmogelijk volledig kunnen begrijpen of beheersen. Als we in de ecologische crisis tot een echte transformatie willen komen, hebben we een andere manier van ons verhouden tot deze planeet nodig. Waarschijnlijk scheiden wij allemaal braaf ons afval en letten we op wat we kopen en eten. Dat is allemaal heel belangrijk. Maar om ons daar duurzaam voor in te zetten, moet er een diepere spirituele laag in beweging komen. Er moet een appèl worden gedaan op een gevoel van verbondenheid met elkaar en de aarde, zodat we ervaren dat we participeren in een groter geheel dat zorg geeft en zorg nodig heeft.”

Wordt die diepere spirituele laag ook in de tien beschreven initiatieven aangeboord?

“Ik zie eigenlijk bij alle initiatieven dat ze wel raken aan die diepere laag. Bij de één wordt er bewuster op ingezet dan bij de andere. Maar bij geen van die initiatieven zijn het praktisch handelen en die diepere laag losgezongen van elkaar. Het is overal aan de orde, op verschillende manieren en met verschillende accenten.

“Er moet een appèl worden gedaan op een gevoel van verbondenheid met elkaar en de aarde, zodat we ervaren dat we participeren in een groter geheel dat zorg geeft en zorg nodig heeft”

Een prachtig voorbeeld hiervan vind ik het Repair Café. Wat gebeurt daar? Ten eerste ga je een ander soort relatie aan met jouw apparaten. We kijken vaak functioneel naar dingen: wat we gebruiken staat puur in het teken van onze behoeftes. Ik noem dat een houding van zelfbeslotenheid. Die zelfbeslotenheid wordt in het Repair Café op een heel laagdrempelige manier doorbroken. In plaats van dat je je eraan ergert dat je broodrooster het niet doet en jouw behoefte aan een geroosterde boterham niet meer wordt vervuld, ga je je in het Repair Café interesseren voor hoe die broodrooster eigenlijk in elkaar zit. Je gaat op een andere manier waarnemen. Je komt erachter dat hij toch wel heel mooi werkt en je het fijn vindt als hij het weer doet. Bovendien heeft de broodrooster een bepaalde schoonheid of waarde gekregen, los van jouw behoefte aan een getoaste boterham. Daarnaast verbind je je in het Repair Café met anderen die zich op dezelfde manier betrokken voelen bij hun spullen. Op die manier zie ik in het Repair Café een plek waar mensen zich verbinden met iets dat groter is dan zichzelf.

Sites of Memory laat goed zien hoe zingeving en humanisering met elkaar verweven zijn en hoe we aan de pijn en het lijden van anderen voorbij kunnen gaan. Spirituele transformatie is alleen mogelijk wanneer we de moed hebben verlies en rouw onder ogen te zien en ons eigen aandeel daarin te onderkennen. Alleen dan is heelwording mogelijk.”

Kan het moment dat je uit je zelfbeslotenheid wordt getild een aanzet zijn om je anders te gaan verhouden tot de wereld om je heen?

“Dat denk ik wel. Dit soort initiatieven helpt mensen om een bepaalde verhouding te oefenen en daar hopelijk ook verdieping in aan te brengen. Maar we weten allemaal hoe snel

iets moois dat je hebt meegemaakt ook weer naar de achtergrond verdwijnt. Een belangrijke vraag is daarom: hoe voorkom je dat mensen één keer meedoen en dan weer verdwijnen?”

Je zou ook kunnen zeggen dat mensen zich in de huidige tijd nu eenmaal niet willen committeren. Is het erg als mensen vooral vrijblijvend willen meedoen?

“Tja, is het erg... Ik ben het met *The School for Moral Ambition* eens dat deze tijd echt een appèl op ons doet. Ik denk dat het risico van sommige vormen van spiritualiteit in deze tijd is, dat mensen weliswaar fijne, zingevende ervaringen zoeken, maar dat het hun daarbij vooral gaat om de eigen ervaring. Het gaat veel minder om het verbinden van die ervaring aan het floreren van de ander.

De gerichtheid op de eigen ervaring is op zich prima. Ik denk dat het daar begint. Ik wil de eigen ervaring zeker niet afdoen als onbelangrijk, te esthetisch of te individualistisch, maar hoe werkt zo'n ervaring door in je handelen? Hoe vertaalt deze zich door naar de inzet voor iets dat de eigen ervaring overstijgt?

Vaak wordt onderscheid gemaakt tussen het horizontale, het aardse, en het verticale, de relatie met iets hogers. Dat vind ik een lastig onderscheid. Bij transcendentie gaat het er voor mij om dat er iets 'inbreekt' in ons gewone, routinematige, vanzelfsprekende leven. Het biedt ruimte voor verwondering en verrassing. En voor dat wat je niet zelf controleert, waar je geen grip op hebt, maar wat zich aandient. In elk goed gesprek kan dat ontstaan, en in elk initiatief dat hier beschreven is. Ik denk dat dit soort initiatieven een ondersteuning en verankering van die andere manier van kijken kunnen bieden. Omdat mensen daar vaker

“De zin om zorg te besteden aan je omgeving is een volwaardige vorm van zingeving”

terugkomen, met regelmaat zingevings-ervaringen opdoen, op verschillende manieren worden geholpen bij de reflectie daarop en er bij sommige initiatieven heel concreet wordt ingezet op transformatief handelen.”

Bij een aantal initiatieven was er vroeger een expliciete connectie met de kerk, zoals bij Stadsklooster Haarlem, het Simonshuis en D3rde Verdieping. Kunnen levensbeschouwelijke organisaties iets bijdragen aan dit soort initiatieven?

“Ik zie deze initiatieven eigenlijk als nieuwe vormen van kerk-zijn. Wel denk ik dat oude spirituele of religieuze bronnen hierin weer betekenisvol kunnen zijn. In sommige initiatieven zie je dit al terug: Extinction Rebellion put via Joanna Macy uit boeddhistische bronnen en het Simonshuis put in zijn Lectio Divina meditatie uitdrukkelijk uit christelijke bronnen. Als bestaande kerken iets zouden kunnen betekenen, dan zou het misschien op dat gebied zijn: samen anders leren kijken met behulp van oude bronnen.”

Kun je een voorbeeld geven van hoe oude bronnen van betekenis kunnen zijn voor zulke initiatieven?

“Oude bronnen reiken alternatieve manieren aan van omgaan met en kijken naar. Ze bieden

reflecties op menselijke ervaringen, die nog heel herkenbaar en relevant kunnen zijn in deze tijd. Wat je bijvoorbeeld van contemplatieve tradities in het christendom of andere religies kunt leren is het loslaten. De stilte, de leegte, het nietsdoen heeft er een eigen plek. Daar zijn prachtige voorbeelden van te vinden in de mystiek van iemand als Hildegard von Bingen. Wij kunnen daaruit leren dat we in de wereld participeren, maar dat in het aardse bestaan óók een regeneratieve kracht zit. Die moet je ruimte geven.

Ik zie in die regeneratieve kracht een contrast met bijvoorbeeld *The School for Moral Ambition*. Zij staan volgens mij stevig in het maakbaarheidsparadigma. Als je denkt dat de redding van de mens moet komen, dan stel je ons als mens boven andere bestaansvormen. Dan ga je ervan uit dat dat hulpeloze wereldse bestaan het zonder ons niet redt. Dat is een heel antropocentrisch paradigma. Ik heb sympathie voor activisme, maar dat is niet mijn spoor.

Ik denk wel dat we verschillende sporen moeten bewandelen. *The School for Moral Ambition* heeft zeker waarde, maar ik denk dat alleen hun spoor niet voldoende is. Het is één manier om dingen te bewerkstelligen, maar daarnaast is er iets anders nodig, een andere manier van kijken en voelen. Op dat gebied reik ik graag dingen aan in de hoop dat dat ook iets in beweging kan brengen, dat het mensen kan verrijken.”

Bouwprojecten voor de nieuwe samenleving

Interview met Bob de Wit

Bob de Wit (1957) is emeritus-hoogleraar Strategisch Leiderschap aan de Nyenrode Business Universiteit.

Hij verdiepte zich de afgelopen twintig jaar in maatschappelijke transitieprocessen en de invloed van artificiële intelligentie (AI). Onlangs gaf hij een afscheidsrede met de titel 'De ontknoping van de samenleving: leidt AI naar ware vrijheid?' In zijn boeken 'Society 4.0', 'Democratie 4.0' en 'Regio 4.0' beschrijft hij zijn visie op de toekomst en betoogt hij dat we op weg zijn naar een andere samenleving: de digitale samenleving.

Bob, je voorziet dat in de nieuwe digitale samenleving die je in je boeken schetst, nieuwe regionale initiatieven en gemeenschappen een grote rol spelen. Kun je ons uitleggen hoe je dat ziet?

"Regionale initiatieven zijn in de nieuwe samenleving van cruciaal belang. Ik herken in de initiatieven die jullie schetsen voorbeelden daarvan. Om dat duidelijk te kunnen maken, moet ik eerst toelichten wat ik bedoel met *Society 4.0*, de samenleving waarnaar we op weg zijn.

In de geschiedenis hebben we al een aantal keren een andere samenleving gebouwd. *Society 1.0* (S1) was de agrarische samenleving, met grondbezit als de belangrijkste vorm van waardecreatie. In *society 2.0* (S2) draaide het om handel. *Society 3.0* (S3) is het industriële tijdperk en daarin werd industriële massaproductie onze belangrijkste bron van waardecreatie, met olie als grondstof. De overheid, de fiscale systemen, het rechtssysteem, eigenlijk alle onderdelen van onze samenleving zijn hierop gebouwd. Dit is de samenleving zoals we die kennen.

Society 4.0 (S4) gaat er heel anders uitzien. De belangrijkste grondstof daarvan is big data.

We leven nu in de periode tussen S3 en S4 in en dus in de overgang naar een ander tijdperk. In zo'n periode leef je in twee systemen tegelijk: de afbraak van het ene en de opbouw van het andere systeem. Ik heb de eerdere overgangen tussen samenlevingssystemen bestudeerd. In deze perioden blijkt het altijd zeer onrustig te zijn geweest en bestonden er tegenstrijdige maatschappijbeelden naast elkaar. Een overgang is een heel onzekere tijd. Juist dan staan er mensen op die misbruik maken van de gelegenheid en de macht grijpen. Je kunt dit zien als een natuurwet. Net als een boom die een groeiperiode en een vervalperiode doormaakt, zo hebben samenlevingen dat ook. Een boom trekt in de groeiperiode andere dieren, planten en insecten aan dan in de afbraakperiode. Wij zijn geneigd om alles van de groeiperiode te zien als mooi en goed. De pissebedden en schimmels daarentegen, die de boel opruimen en de resten van de boom transformeren tot humus, zien we eerder als ongewenst, noemen we ongedierte. Dat zegt iets over ons, niet over die organismen. Die ruimen op, creëren voeding voor de volgende fase, maken ruimte. In de overgang naar een andere samenleving moeten er dingen afgebroken worden, moeten er dingen fout gaan, ontstaan er crisissen omdat mensen zich verzetten tegen verandering. De mensen die als laatste belang hebben bij verandering zijn de bestaande machthebbers. Zij trekken juist nog meer macht naar zich toe om hun positie vast te houden."

Zie jij de overgang naar een volgende samenleving als een noodzakelijk en autonoom proces of kunnen de bestaande politieke machthebbers in de wereld hun positie bestendigen en deze verandering tegenhouden?

"Dat laatste lijkt me zeer onwaarschijnlijk, omdat de grootste bedrijven in de wereld inmiddels meer macht en middelen hebben dan natiestaten. Ook daarin is een ontwikkeling zichtbaar. Als je kijkt naar verschillende samenlevingen in de geschiedenis, zie je een verschil in de schaal waarop mensen leven en opereren. In S1 was die schaal regionaal. Dat had te maken met de middelen waarmee mensen zich konden vervoeren: paard en wagen en trekschuit. In S2 werd dat de schaal van provinciën, denk aan de Republiek der Zeven Provinciën. In het industriële tijdperk, S3, reizen we met auto en vliegtuig en werden landen belangrijk. Via de Europese Unie maken we een volgende schaalvergroting door naar een mondiale samenleving. Die schaalvergroting van regionaal naar mondiaal is de ene ontwikkeling. Tegelijkertijd maken we door technologische ontwikkelingen een tegengestelde beweging door. We hebben geen massaproductie meer nodig voor onze spullen. Door technieken als 3D printen en blockchaintechnologie kunnen we 80 procent van onze spullen straks gewoon in onze eigen regio produceren. Dat regionale zie ik ook in jullie initiatieven terugkomen. De burger heeft daarin weer een rol.

"Ik kijk veel naar jonge mensen, omdat zij al in de toekomst leven"

Je ziet dus twee ontwikkelingen tegelijkertijd: een beweging naar mondiaal en een beweging naar regionaal niveau. De niveaus die er in ons deel van de wereld op dit moment tussen zitten, de EU en het land Nederland, zijn dan eigenlijk overbodig. En precies die niveaus hebben nu de macht.”

Mondialisering lijkt een proces van centralisatie, waarin steeds grotere machtsconcentraties ontstaan. Regionalisering is juist een bottom-up proces dat tegen die concentratie ingaat. Zit daar spanning tussen?

“Bij het bouwen van een nieuwe samenleving is er altijd spanning geweest tussen mensen die dat top-down willen doen met controle als middel en mensen die dat van onderop willen laten ontstaan in vrijheid. In de S1 samenleving had je de landheer met zijn onderdanen, een duidelijke top-downsamenleving. In S2 draaide het om en stond vrijheid centraal. Dat was een rijke periode voor ons gebied, in meerdere opzichten. We noemen het de Gouden Eeuw. Die vrijheden maakten dat we konden zijn wie we wilden. Burgers pakten die vrijheid op en gingen de wereld over. Dat had natuurlijk ook een keerzijde, omdat we onszelf superieur achtten aan andere mensen, met alle gevolgen van dien. Dat is niet goed geweest. In de overgang naar S3 maakte Thorbecke een systeem waarbij hij beide belangen, controle en vrijheid, combineerde. Hij legde de basis voor de Nederlandse parlementaire democratie waarmee de vrijheden voor burgers werden beschermd. Maar ook gaf hij de koning een positie terug, maar wel met een beperking van macht in de vorm van de constitutionele monarchie. Hij wist een evenwicht te creëren tussen de behoefte aan controle van de machthebber en behoefte aan vrijheid van de burger. We zitten in de huidige overgang opnieuw in een dergelijk spanningsveld. Op mondiaal niveau is de macht in handen

van een aantal grote bedrijven en grote ngo's die niet democratisch georganiseerd zijn. Zij geloven dat een top-downbenadering hun belangen het beste zal dienen en zullen ernaar streven om zoveel mogelijk macht op mondiaal niveau te beleggen.

En vergeet niet, de grootste bedrijven ter wereld zijn gericht op het creëren van aandeelhouderswaarde. Zij volgen daarin Milton Friedman, Nobelprijswinnaar voor de economie, die zegt dat bedrijven de taak hebben om zoveel mogelijk financiële waarde te creëren. Zo zijn ze losgekoppeld van andere vormen van waarde die daarmee het onderspit delven en er schade van ondervinden. De effecten daarvan zie je op wereldschaal terug, bijvoorbeeld de PFAS in de bodem en het plastic in de oceaan. Daar moeten we echt iets aan doen. Vanuit deze manier van denken zien bedrijven dat niet als hun verantwoordelijkheid. De aandeelhouders zullen daarom zelf niet in actie komen om dat te veranderen.”

Wie moet er dan in actie komen volgens jou en wat zouden ze moeten doen?

“Veel mensen zeggen nu dat we moeten strijden tegen deze grote bedrijven en ngo's die op ondemocratische wijze macht centraliseren. Anderen willen er niets meer mee te maken hebben, onttrekken zich aan het systeem en creëren een parallelle samenleving. Mijn alternatief is een andere. Ik zie wat er nu gebeurt als een autonome ontwikkeling die er nu eenmaal is. Globalisering is realiteit, of je het nu leuk vindt of niet. Ik denk dat we een nieuw evenwicht nodig hebben tussen het mondiale en het regionale. We hebben behoefte aan een nieuwe Thorbecke die een systeem creëert waarin beide vormen gecombineerd worden en de verschillende belangen worden verenigd, een nieuw Huis van Thorbecke met een nieuwe machtsbalans.”

Op regionaal niveau is er ook wel wat aan de hand. Veel mensen voelen zich machteloos, niet meer verbonden met elkaar. Bestaande maatschappelijke instituties, zoals kerken en vakbonden, spreken hen steeds minder aan. Die hebben steeds minder mobiliserende en verbindende kracht. Hoe komen we nou tot samenwerkingsverbanden op regionaal niveau die krachtig genoeg zijn om weerstand te kunnen bieden aan die grote, machtige organisaties?

“Dat gebeurt door zelforganisatie. Als we er even vanuit gaan dat mijn visie klopt, dan worden regio’s en gemeenschappen weer belangrijker. Mensen zoeken elkaar op en hebben behoefte aan zingeving, willen weer weten waarvoor ze de moeite eigenlijk doen. Zij willen echter wel een vorm van zingeving die niet meer aangereikt wordt door een top-down leider, zoals de paus. In jullie inventarisatie van initiatieven zie je daar voorbeelden van, zoals eigen lokale manieren van voedselproductie, andere manieren van samenleven, nieuwe regionale samenwerkingen, bij elkaar komen rond levensvragen als vorm van eenzaamheidsbestrijding, mentale gezondheidsbevordering en suïcidepreventie en coöperaties als organiserend systeem.

Het zijn allemaal antwoorden op een kapot systeem, voorbeelden van een andere manier van samen-leven. Ik zie het ook in de manier waarop mijn dochter haar leven inricht. Zij hecht veel minder waarde aan een diploma en meer aan ervaring. Zij zoekt geen huis dat veel te duur is, maar heeft een bus gekocht waarmee ze rondreist en ze werkt waar ze op dat moment is. Ik kijk veel naar jonge mensen, omdat zij al in de toekomst leven.

In een overgangperiode zijn er ook veel mensen die het zwaar hebben, buiten de boot vallen of het niet meer zien zitten. Dat beschrijven jullie

ook. Bij Extinction Rebellion zetten ze die emoties om in actievoeren. In mijn ogen is dit initiatief anders is dan de andere, omdat het niet bouwt aan de nieuwe samenleving, maar vecht tegen de bestaande orde. Ik denk dat dit een kansloze benadering is. Over *The School for Moral Ambition* ben ik ook ambivalent. Deze mensen werken aan oplossingen voor door de organisatie voorgeschreven problemen. Voor mij is dit te veel gedictieerd van boven. Ik vind het echter wel een bouwproject en het is gegrondvest op deugden. Dat spreekt me aan. Van die oude deugden, ooit gepromoot door alle religies, van zorgen voor elkaar en medemenselijkheid, maken ze weer werk. Dit heeft echt te maken met het ontwikkelen van de spirituele mens. Wij noemen dat Mens 4.0.”

Wat bedoel je met Mens 4.0?

“Een van de effecten van de industriële samenleving is dat we onszelf zijn gaan zien als individuen die in concurrentie zijn met elkaar. We zijn ons daar ook naar gaan gedragen. We zijn een productiefactor geworden. Dit heeft ons welvaart gebracht, maar tegen een hoge prijs. Het creëren van een nieuwe samenleving vraagt om een ander type mens. Ik beschrijf dat type mens als “spiritueel wezen dat tijdelijk materiële vorm aanneemt en dat interafhankelijk is van al het andere leven op deze planeet. Een mens die bewust één is met zichzelf, zijn medemens, de natuur, met ‘alles wat is’ en de bron van alle bestaan.” Deze verandering is nodig om niet alleen welvaart, maar ook welzijn te creëren. Ik ben ervan overtuigd dat AI veel werk dat we nu doen gaat overnemen. Velen zullen hun status en sociale identiteit verliezen. Meer en meer zullen we geconfronteerd worden met fundamentele levensvragen: Wie zijn wij, waarom zijn we hier? Wat betekent het om mens te zijn? Hoe leef ik mijn leven en wat is zinvol werk in de wereld van morgen? Dit zijn vragen die de mensen in veel van jullie beschreven initiatieven adresseren.”

Nawoord - Zin in de samenleving

Deze publicatie is het resultaat van een verkenning, een zoektocht. We begonnen met de vraag van Vrijzinnigen Nederland, die zoekt naar nieuwe manieren om van betekenis te zijn in een tijd waarin de maatschappelijke nood toeneemt. Deze vraag is niet alleen relevant voor Vrijzinnigen Nederland, maar is ingebed in een bredere maatschappelijke ontwikkeling. In deel 1 van deze publicatie gaven drie denkers hun visie op die ontwikkeling en op wat dat voor ons samenleven betekent.

Intussen gaan op allerlei plekken mensen aan de slag om op nieuwe manieren vorm te geven aan samenzijn. Er zijn inmiddels meer dan 7400 burgercollectieven. Coöperaties schieten als paddenstoelen uit de grond. Er worden nieuwe soorten kloosters en centra voor zingeving opgericht. We kozen tien van deze initiatieven uit om verder te onderzoeken. Initiatieven waarvan wij denken dat er iets bijzonders gebeurt, die het alledaagse ontstijgen en een bijzondere verbindende werking lijken te hebben. In deel 2 beschreven we onze ervaringen en lieten we de initiatiefnemers aan het woord. We vroegen vier wetenschappers met ons mee te kijken naar deze beweging. Hun reflecties deelden ze in deel 3. In dit nawoord brengen we bij elkaar wat ons opviel, wat ons verraste en wat ons aan het denken heeft gezet.

Verzet

Het valt ons op dat aan de initiatieven die we bespraken vaak een gevoel van verontwaardiging

ten grondslag ligt. De initiatiefnemers delen een diep doorleefd gevoel van dat het anders moet en dat het ook anders kan. Ze verzetten zich tegen de manier waarop er met mensen wordt omgegaan. Ad Boogaard van D3rde Verdieping ageert tegen het feit dat mensen “verweesd zijn geraakt” en aan hun lot worden overgelaten. Froukje Davidse van Eten met Zin komt in het geweer tegen wat zij “nieuwe verzuiling” noemt.

De initiatieven gaan niet alleen in verzet, maar sommige bieden ook een alternatief op de huidige gang van zaken. Denk aan Lenteland-boerderij 't Gagel, die landbouwgrond onttrekt aan de invloed van banken, intensieve veehouderij en belangenverenigingen, maar de buurt betreft bij het tot leven wekken van dood landschap. Of Afrikaanderwijk Coöperatie, waar het schoonmaken van portieken een sociale en morele betekenis krijgt als het door buurtbewoners wordt gedaan. Deze initiatieven heroveren praktijken op het bestaande systeem en maken ze weer tot inzet van lokale, sociale verbanden.

Ontmoeting

Wat de initiatieven gemeen hebben, is dat ze gelegenheden creëren voor ontmoeting. Een kapot apparaat, het plukken van fruit, het organiseren van de wijkeconomie of het reflecteren op je carrièrepad – steeds wordt een actueel maatschappelijk thema of een alledaags probleem tot inzet gemaakt van interactie tussen mensen. Je wordt, vaak geholpen door een vriendelijk zetje, uitgenodigd wat van jezelf te delen, om jezelf in te

brengen. Bij het Repair Café, bijvoorbeeld, moet je bij de reparatie blijven en meehelpen. Bij de schrijfmeditatie van Stadsklooster Haarlem word je gevraagd voor te lezen wat je hebt geschreven. Hierdoor ontstaat kwaliteit in het contact.

Over zingeving of levensbeschouwing hebben de meeste praktijken het niet expliciet. Zingeving is veeleer het effect van een activiteit dan doel of onderwerp van gesprek. Opmerkelijk is dat ook activiteiten die expliciet raken aan zingeving of levensbeschouwing, zoals Eten met Zin, niet vanuit een levensbeschouwelijke traditie werken. Het gaat niet over waarheden, maar over het delen van ervaringen. Zingeving lijkt hier een andere vorm te hebben dan de vorm van zingeving die traditioneel door levensbeschouwelijke tradities wordt aangereikt: zingeving als gemeenschapszin, zin om zorg te besteden aan elkaar en aan je omgeving. Wat hier kenmerkend is, is het zich engageren met een concrete plaats, met een bepaalde situatie en met anderen.

Gemeenschappelijkheid

Tijdens ons onderzoek merkten we dat wij geneigd waren om over de initiatieven te spreken in termen van gemeenschap. Zagen we hier een vorm van herstel van gemeenschappen? Of waren het nieuwe gemeenschappen? En hoe zorgden ze er dan voor dat ze duurzaam werden, lange tijd konden bestaan? Zouden er dan ook uitsluitingsmechanismen werkzaam zijn? We merkten gaandeweg dat we de initiatieven niet goed kunnen inpassen in deze manier van denken.

In de initiatieven die in deze publicatie beschreven zijn, is een spanning voelbaar tussen het tijdelijke of incidentele karakter van ontmoetingen enerzijds en de ervaren intensiteit van de ontmoetingen anderzijds. Past het idee van gemeenschap (*community*) hier nog wel bij? Is het nog wel zinvol om in deze termen over hen te spreken?

Wat wij hier zien, zijn groepen mensen die gemeenschappelijkheid (*commonality*) ervaren en voelen dat dat iets met ze doet, ze verheft. In deze initiatieven lijkt het vooral te gaan om de behoefte aan onderlinge verbinding, aan het ervaren van werkelijk contact met je omgeving. Contact met een medemens, contact met de dingen om je heen, contact met andere levende wezens, contact met het verleden.

De ervaring van gemeenschappelijkheid wordt in sommige gevallen gecreëerd door gebruik te maken van rituelen. Rituelen helpen om diepgang in het contact te brengen. Een ritueel zet een moment apart in ruimte en tijd, en dat heeft een bijzonder effect op de betrokkenen. We merkten steeds dat het uitvoeren van een ritueel ons en de andere aanwezig op een bijzondere manier verbond.

Vragen die op straat liggen

Ook in organisatorisch opzicht zijn er in de initiatieven patronen te herkennen. Zo startten de meeste vanuit 'maatschappelijke ontregelingen', oftewel: vragen die op straat liggen. Het is de zorg over actuele maatschappelijke crises als de klimaatverandering, de mentale gezondheids crisis,

de toenemende eenzaamheid bij jongeren en ouderen, de ongelijkheid tussen mensen en de gevolgen van doorwerking van het koloniale verleden die mensen mobiliseert en verbindt. Een deel van de besproken initiatieven heeft als doel tegenwicht te bieden aan de problemen die ze adresseren. Ze richten zich op concrete acties om de problemen daadwerkelijk te verminderen en laten zo zien dat het anders kan. Een ander deel van de initiatieven ziet in deze actuele problemen verscholen levens- en zingevingsvragen. Ze creëren plekken en situaties waarin die vragen ter sprake kunnen worden gebracht.

Taal

Het ter sprake kunnen brengen van existentiële thema's hangt samen met de taal die er gebezigd wordt. De taal die de mensen in de beschreven initiatieven gebruiken, past bij het thema waarop het initiatief gebaseerd is. Vaak is dat alledaagse taal, soms taal die door een bepaalde doelgroep gesproken wordt. Bij *The School for Moral Ambition* worden bijvoorbeeld wezenlijke vragen over de betekenis en waarde van werk geadresseerd in de taal van de Zuidas.

Het aanwenden van specifieke taal is ook nodig om verbinding te kunnen maken met andere instanties en organisaties. Taal uit het levensbeschouwelijke domein wordt nauwelijks gebruikt en vaak ook niet meer begrepen. Op veel plekken wordt gezocht naar taalgebruik dat resoneert en tegelijk ruimte biedt voor diepgang.

Domeinoverstijgende samenwerking

We komen samenwerkingen tussen verrassende partners tegen: levensbeschouwelijke organisaties en zorginstellingen, gemeentes en kunstenaars, bibliotheken en ondernemers.

Deze domeinoverstijgende samenwerkingen zijn een wezenlijk kenmerk van veel van de initiatieven. Het maakt dat het initiatief beter verankerd is, een grotere impact heeft, minder kwetsbaar is en eerder financieel haalbaar is. Een aantal initiatieven gebruikt kunst om te vernieuwen. Juist in periodes waarin veel onzeker is, kan kunst helpen om te verbeelden hoe dingen zouden kunnen zijn, zeggen ze. Ook heeft kunst zelf het vermogen om te ontregelen en los te maken van vaste patronen.

Plekken

Tot slot blijken de specifieke plek en de lokale omgeving doorslaggevend voor de aard en het succes van een initiatief. De context van de lokale omgeving, de verbanden tussen de mensen daar en de geschiedenis van de regio maken uit. Plekken worden opnieuw deelbaar en toegankelijk gemaakt op een manier die past bij (de geschiedenis van) de specifieke locatie. Stads klooster Haarlem benut de kwaliteit van locaties in de stad, zoals kerken die voor veel mensen ontoegankelijk zijn geworden, en geeft ze een andere betekenis door iets nieuws te brengen. *Sites of Memory* confronteert ons met de gedeelde, ingewikkelde geschiedenis van plekken die vaak onzichtbaar is geworden.

“Deze bewegingen dagen het moderne mensbeeld en de samenleving die daaromheen is ingericht uit”

Voor sommige initiatieven geldt dat de fysieke locaties waarop activiteiten worden georganiseerd toegankelijk, prettig en mooi zijn. Ze zijn vaak openbaar en laagdrempelig, zoals de bibliotheek aan de Neude, Rozet in Arnhem, het Gemaal op Zuid in Rotterdam en Cultura in Ede.

Mens- en wereldbeeld

In alle initiatieven zien we terug dat problemen van vandaag de dag – de ecologische crisis, het omgaan met levensvragen, een plek geven aan de doorwerking van de koloniale geschiedenis – bronnen van ontmoeting en erkenning kunnen zijn.

Als we goed kijken, zien we dat deze bewegingen niet alleen ingaan tegen (bepaalde aspecten van) de moderne samenleving, maar dat ze bovendien ook het moderne mensbeeld en de samenleving die daaromheen is ingericht uitdagen. Niet alleen werken ze concreet aan de aanpak van problemen en organiseren ze zinvolle ontmoetingen, maar ook denken ze bewust na over hun plek in het grotere geheel. Dat wordt op sommige plekken expliciet benoemd: bij *The School for Moral Ambition* is een van de onderliggende principes ‘radicale compassie’: “We willen onze morele kring vergroten. We beschouwen alle wezens met bewustzijn als leden van onze morele kring. Ze zijn allemaal uniek en waardevol en hebben een onvoorwaardelijk recht om te bestaan en te floreren.” Boerderij ‘t Gagel heeft als missie om leven te faciliteren. Anne van Leeuwen zegt: “Het grootste probleem van deze tijd is dat wij ons als mens

gescheiden zien van al het andere leven op aarde. Ik zie geen fundamenteel onderscheid tussen vormen van leven. Ik zie leven en relaties. Wederkerige relaties.” Het Repair Café ten slotte komt op voor dingen en eist recht op reparatie. De initiatiefnemers bepleiten dat dingen rechten krijgen, een stem krijgen. Dit veronderstelt een radicaal andere verhouding tussen mensen en dingen.

Elk van de initiatieven laat zien dat er een ander mens- en wereldbeeld mogelijk en zelfs nodig is; dat we een gemeenschap kunnen vormen met burens om de hoek, mensen ver weg, met dieren, planten, schimmels, met voorouders en toekomstige generaties, en met de dingen. Zo wordt een ruimte gecreëerd waarin mensen worden uitgenodigd om hun relatie met zichzelf, anderen, de wereld en het bestaan zelf te herzien.

Thema’s voor verdere doordinking

In het eerste jaar van het programma Structuren van Zingeving stond de inventarisatie van nieuwe maatschappelijke praktijken centraal. In het voorgaande hebben we onze observaties besproken. Daarnaast komen er nog allerlei andere thema’s naar voren die we nog niet hebben kunnen uitdiepen. We noemen er hier drie, waarvan wij menen dat ze bijzonder relevant zijn.

Ten eerste is dat het belang en de betekenis van plekken. Enerzijds zien we dat veel initiatieven zoeken naar mooie, sfeervolle of symbolische locaties. Anderzijds worden religieuze gebouwen,

“Actuele maatschappelijke problemen hebben vaak een zingevingscomponent. Ze raken aan wie we ten diepste zijn”

kapellen, kerken en kloosters van de hand gedaan bij gebrek aan zinvolle invulling. Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt dat een groeiende groep mensen vindt dat kerkgebouwen behouden moeten blijven voor de samenleving. Het gesprek hierover begint net op gang te komen, zie bijvoorbeeld het congres ‘Heilige ruimte’, georganiseerd door de Oude en de Nieuwe Kerk Delft en het onderzoek naar hergebruik en ‘vererfgoeding’ van religieus vastgoed aan de Radboud Universiteit. Hier ligt een prangende maatschappelijke opgave voor zowel levensbeschouwelijke organisaties en kennisinstellingen als voor gemeentes en vastgoedondernemers, die nog meer aandacht verdient.

Het tweede thema is de status van zingevingsvragen in de actualiteit. Actuele maatschappelijke problemen hebben bij nadere beschouwing vaak een zingevingscomponent. Van de klimaatcrisis tot eenzaamheid: in de kern raken ze aan wie we ten diepste zijn en hoe we ons tot elkaar en de wereld verhouden. Tegelijk wordt daar niet meer de taal van religieuze tradities en levensbeschouwing gesproken. Kunnen oude bronnen hierbij behulpzaam zijn en welke vertaalslag is dan nodig? Bij nieuwe initiatieven lijkt er (soms) een spanning tussen het alledaagse en het hogere, die het waard is om geëxpliciteerd te worden.

Ten slotte zien we dat sommige initiatieven erin slagen zich om te vormen en op nieuwe manieren aan te sluiten bij de zingevingsbehoefte van deze tijd. In deze bundel bespraken we er al vier die zo’n transformatie hebben doorgemaakt: Stadsklooster Haarlem, D3rde Verdieping, ’t Gagel en Simonshuis. Maar denk ook aan sommige kloosters of aan de bibliotheek. Hoe gaat zo’n transitieproces en wat is daarvoor nodig?

Slotbeschouwing

Wij hebben gezien en ervaren dat de initiatieven die we in dit boek bespraken voor zowel mens als samenleving ongelooflijk betekenisvol en belangrijk zijn. We zien mensen die in hun hart geraakt zijn, hun liefde en leven vol toewijding richten op wat zij achten als het hoogste goed. Die zichzelf een andere plek toedichten in het grotere geheel. Die kunnen leven met het niet-weten, ruimte maken voor andere krachten en voor wat er op een plek op dat moment wil ontstaan. Die zoekend proberen vorm te geven aan wat goed, mooi en waar is.

De komende jaren staat er veel op het spel. De ecologische crisis, sociale afbraak en zingevingsproblemen doen een beroep op maatschappelijke organisaties en welwillende mensen om in actie te komen. We hopen dat deze publicatie inspiratie geeft om hiermee aan de slag te gaan, in denken én doen.

Colofon

**'Zin in de samenleving: nieuwe plekken van betekenis, verzet en perspectief'
is een uitgave van Vrijzinnigen Nederland in samenwerking met Socires.**

Bij de totstandkoming van de inhoud hebben wij dankbaar geput uit de suggesties en aanbevelingen van vele meedenkers en doeners. Bij deze willen wij iedereen die tijd, energie en inspiratie met ons heeft gedeeld heel hartelijk bedanken.

Auteurs

Ward Huetink en Lia Hol

Met ondersteuning van Ellen Klaver en Lilian van Rooij

Tekstredactie

Lindy Popma en Monique Steenstra

Vormgeving

Job de Vogel

Tekeningen

Joko Pratomo

Fotografie

Lilian van Rooij (tenzij hieronder anders vermeld)

Foto's Lenteland: Jens Cordier

Foto's Sites of Memory: Rien de Jager

Foto's Stads klooster Haarlem - schrijfactiviteit: Jaap Kroon

Foto Extinction Rebellion - demonstrant: Joris van Gennip, Hollandse Hoogte

Foto Extinction Rebellion - Red Rebels: Vuk Valcic, ANP

Foto Extinction Rebellion - waterkanon: Ramon van Flynen, ANP

Foto Afrikaanderwijk Coöperatie - grondstoffenstation: Frank Hanswijk

Foto Afrikaanderwijk Coöperatie - band: Cem Altınöz

Foto Afrikaanderwijk Coöperatie - naaiatelier: Afrikaanderwijk Coöperatie

Druk

Libertas-Pascal, Utrecht

Papier

Cover - voorBIJ papier, gemaakt met bermgras uit bijvriendelijke bermen

Binnenwerk - BalancePure, 100% gerecycled offset

ISBN 9789090392295

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door: Vrijzinnigen Nederland, VPSB, Vrijzinnige Fondsen.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of gebruikt zonder toestemming van de uitgever. De uitgever en de auteurs kunnen niet aansprakelijk worden gesteld voor eventuele schade die het gevolg is van enige fout in deze uitgave.

Wil je reageren op deze uitgave? Mail dan naar: socires@socires.nl

Doeners en denkers laten zien dat we een samenleving kunnen maken die zin heeft. Actuele problemen zoals de klimaatcrisis en de eenzaamheidspandemie zijn aanleiding om samen in actie te komen. Dit boek maakt zichtbaar hoe op dit moment nieuwe plekken van ontmoeting, perspectief en betekenis ontstaan. Voor iedereen die zoekt naar hoopvolle verandering.